

प्रकरण - II

राज्याची वित्तव्यवस्था

प्रकरण II: राज्याची वित्तव्यवस्था

प्रस्तावना

हे प्रकरण राज्याचे वित्तीय लेखे आणि राज्य शासनाद्वारे सादर केलेल्या माहितीच्या आधारावर राज्याच्या वित्त व्यवस्थेबाबत, 2021-22 च्या तुलनेत महत्त्वाच्या राजकोषीय आकडेवारीतील महत्त्वपूर्ण बदलांचे विश्लेषण, 2018-19 ते 2022-23 या पाच वर्षांच्या कालावधीदरम्यान एकूण कल, राज्याच्या कर्जाची स्थिरता आणि महत्त्वाचे लोक लेखे व्यवहार या संदर्भात व्यापक दृष्टिकोन प्रदान करते.

2.1 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील महत्त्वाचे बदल

खालील तक्ता 2.1 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मधील राज्य शासनाच्या राजकोषीय एकूण आकडेवारीमधील रकमेचा सारांश दर्शवितो. यामधील प्रत्येक निदर्शकांचे विश्लेषण पुढील परिच्छेदांमध्ये केले आहे.

तक्ता 2.1: 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मधील एकूण राजकोषीय सारांश

(₹ कोटीत)

	जमा		संवितरणे		
	2021-22	2022-23		2021-22	2022-23
भाग-अ : महसुली लेखे					
स्वतःचा कर महसूल	220927.13	277486.31	सर्वसाधारण सेवा	121745.32	130590.81
करेतर महसूल	19306.70	16776.41	सामाजिक सेवा	142523.26	163329.16
केंद्रीय कर/शुल्कात राज्याचा हिस्सा	54318.06	60000.97	आर्थिक सेवा	59454.77	80819.94
भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने	38759.68	51414.24	सहाय्यक अनुदान व अंशदान	25962.54	32874.49
एकूण भाग-अ महसुली जमा	333311.57	405677.93	एकूण भाग-अ महसुली खर्च	349685.89	407614.40
भाग-ब: भांडवली लेखे व इतर					
संकीर्ण भांडवली जमा	0	0	भांडवली खर्च	46670.39	61643.61
			सर्वसाधारण सेवा	2681.21	3526.56
			सामाजिक सेवा	4082.09	9134.20
			आर्थिक सेवा	39907.09	48982.85
कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	1178.88	642.62	कर्जे आणि अग्रिमांचे संवितरण	2436.03	4664.41
लोक ऋण जमा	90488.18 [#]	87572.84 [@]	लोक ऋणांची परतफेड	35934.66 [#]	37665.79 [@]
आकस्मिकता निधीतून विनियोजने	0.00	200.00	आकस्मिकता निधीतून विनियोजने	0.00	200.00
आकस्मिकता निधी	0.00	200.00	आकस्मिकता निधी	0.00	200.00
लोक लेखा जमा	119376.52	143466.93	लोक लेखा संवितरणे	100533.18	121973.69
आरंभीची शिल्लक	68597.29	77692.29	अखेरीची शिल्लक	77692.29	81490.71
एकूण भाग-ब जमा	279640.87	309774.68	एकूण विभाग-ब संवितरणे	263266.55	307838.21
एकूण (अ+ब)	612952.44	715452.61	एकूण (अ+ब)	612952.44	715452.61

[@] 91 दिवसांच्या विशेष आहरण सुविधेअंतर्गत असलेले व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹ 7,129.25 कोटी)

[#] 91 दिवसांच्या विशेष आहरण सुविधेअंतर्गत असलेले व्यवहार वगळून (जमा व संवितरणे ₹ 98.43 कोटी)

स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये प्रमुख राजकोषीय समुच्चयातील फरक

महसुली जमा	<ul style="list-style-type: none"> राज्याच्या महसुली उत्पन्नात 21.71 टक्क्यांनी वाढ झाली राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात 25.60 टक्क्यांनी वाढ झाली करेतर महसुलात 13.11 टक्क्यांनी घट झाली केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा 10.46 टक्क्यांनी वाढला भारत सरकारकडून प्राप्त होणाऱ्या सहाय्यक अनुदानात 32.65 टक्क्यांनी वाढ झाली
महसुली खर्च	<ul style="list-style-type: none"> महसुली खर्चात 16.57 टक्क्यांनी वाढ झाली सर्वसाधारण सेवांवरील महसुली खर्चात 7.27 टक्क्यांनी वाढ झाली सामाजिक सेवांवरील महसुली खर्चात 14.60 टक्क्यांनी वाढ झाली आर्थिक सेवांवरील महसुली खर्चात 35.93 टक्क्यांनी वाढ झाली सहाय्यक अनुदानावरील खर्चात 26.62 टक्क्यांनी वाढ झाली
भांडवली जमा	<ul style="list-style-type: none"> ऋण भांडवली जमांमध्ये 4.54 टक्क्यांनी वाढ झाली ऋणेतार भांडवली जमांमध्ये 45.49 टक्क्यांनी घट झाली
भांडवली खर्च	<ul style="list-style-type: none"> भांडवली खर्चात 32.08 टक्के वाढ झाली सर्वसाधारण सेवांवरील भांडवली खर्चात 31.56 टक्क्यांनी वाढ झाली सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्चात 123.76 टक्क्यांनी वाढ झाली आर्थिक सेवांवरील भांडवली खर्चात 22.74 टक्क्यांनी वाढ झाली
कर्ज आणि अग्रिमे	<ul style="list-style-type: none"> कर्ज आणि अग्रिमे संवितरणात 91.48 टक्क्यांनी वाढ झाली कर्ज आणि अग्रिमे वसुलीत 45.49 टक्क्यांनी घट झाली
लोक ऋण	<ul style="list-style-type: none"> लोक ऋण जमांमध्ये 3.22 टक्क्यांनी घट झाली लोक ऋणांच्या परताव्यामध्ये 4.82 टक्क्यांनी वाढ झाली
लोक लेखे	<ul style="list-style-type: none"> लोक लेखा जमांमध्ये 20.18 टक्क्यांनी वाढ झाली लोक लेखा संवितरणात 21.33 टक्क्यांनी वाढ झाली
रोख शिल्लक	<ul style="list-style-type: none"> मागील वर्षाच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये रोख शिल्लक ₹ 3,798 कोटींनी (4.89 टक्के) वाढली

2.2 निधीचे स्रोत आणि वापर

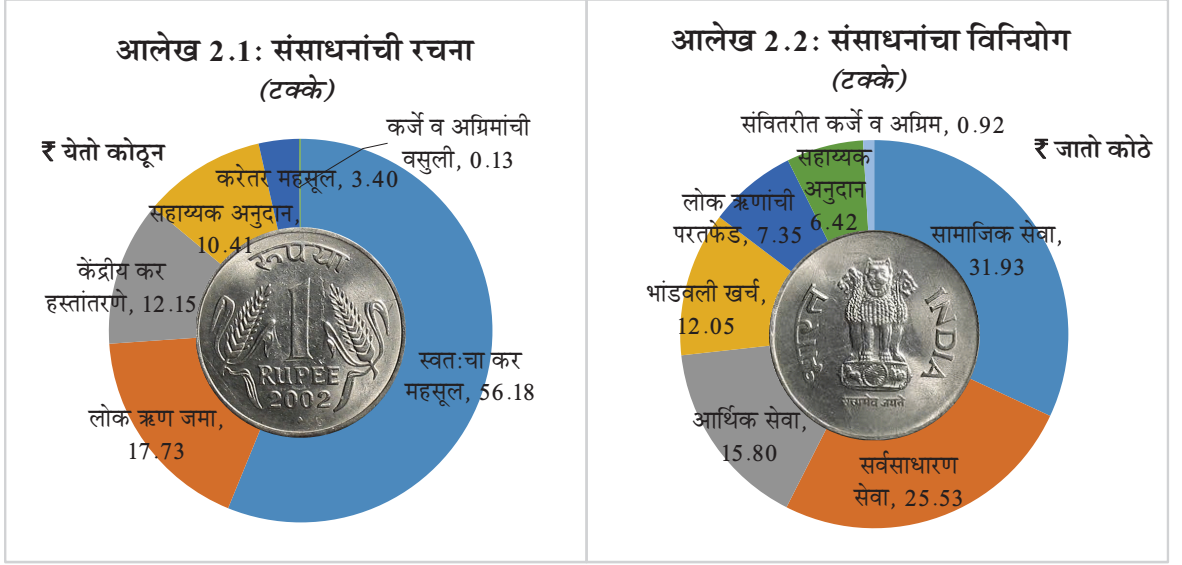
तक्ता 2.2 मध्ये 2021-22 सह 2022-23 दरम्यान राज्याच्या निधीचे स्रोत आणि वापराच्या आकडेवारीची तुलना केली आहे. आलेख 2.1 आणि 2.2 मध्ये टक्केवारीच्या अनुसार 2022-23 दरम्यान एकत्रित निधीतून जमा आणि खर्चाचा तपशील सादर केला आहे.

2022-23 दरम्यान, राज्य शासनाने ₹ 4,05,677.93 कोटींच्या महसुली जमेच्या तुलनेत ₹ 4,07,614.40 कोटींचा महसुली खर्च झाला ज्यामुळे महसुली तूट ₹ 1,936.47 कोटी झाली.

तक्ता 2.2: 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान निधीचे स्रोत आणि वापराचा तपशील

(₹ कोटीत)

तपशील		2021-22	2022-23	वाढ (+) घट (-)
स्रोत	भारतीय रिझर्व्ह बँकेमधील आरंभीची रोख शिल्लक	68597.29	77692.29	9095.00
	महसुली जमा	333311.57	405677.93	72366.36
	कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	1178.88	642.62	(-)536.26
	लोक ऋण जमा (निव्वळ)	54553.52	49907.05	(-)4646.47
	लोक लेखा जमा (निव्वळ)	18843.34	21493.24	2649.90
	एकूण	476484.60	555413.13	78928.53
वापर	महसुली खर्च	349685.89	407614.40	57928.51
	भांडवली खर्च	46670.39	61643.61	14973.22
	कर्जे आणि अग्रिमांचे वितरण	2436.03	4664.41	2228.38
	आकस्मिकता निधी	0	0	0.00
	भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडील अखेरची रोख शिल्लक	77692.29	81490.71	3798.42
	एकूण	476484.60	555413.13	78928.53
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे				

स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

परिशिष्ट 2.1 मध्ये 2018-19 ते 2022-23 या पाच वर्षांच्या कालावधीतील राज्य शासनाच्या वित्तव्यवस्थेच्या आकडेवारीची समय मालिका देण्यात आली आहे.

2.3 राज्याची संसाधने

राज्याच्या संसाधनांचे वर्णन खालील प्रमाणे आहे:-

- महसुली जमा:** यामध्ये स्वतःचा कर महसूल, करेतर महसूल, केंद्रीय कर आणि शुल्कातील राज्याचा हिस्सा आणि भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने यांचा समावेश असतो.
- भांडवली जमा:** यामध्ये (ऋण आणि ऋणेतर भांडवली जमा) निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे आणि अग्रिमे वसुली, देशांतर्गत स्रोतांमधून ऋण जमा (बाजार कर्जे, वित्तीय संस्था/वाणिज्यिक बँकांकडून घेतलेली कर्जे) आणि भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे यासारख्या विविध संकीर्ण भांडवली जमांचा समावेश असतो. महसुली आणि भांडवली जमा या दोन्ही राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग आहेत.
- निव्वळ लोक लेखा जमा:** जमा व संवितरण या संदर्भातील विवक्षित व्यवहार जसे की अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्तप्रेषणे इत्यादी, जे राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग नसतात. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) अंतर्गत उभारण्यात आलेल्या लोक लेखांमध्ये ही ठेवली जातात आणि त्यासाठी राज्य विधिमंडळाची मंजूरी आवश्यक नसते. शासन या ठिकाणी बँकर म्हणून कार्य करते. संवितरणानंतरची शिल्लक रक्कम म्हणजे शासनाकडे वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेला निधी आहे.

2.3.1 राज्याची जमा

ओघ आलेख 2.1 मध्ये 2022-23 दरम्यानचे राज्याच्या जमेचे घटक चित्रित केले आहेत.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

2.3.2 राज्याच्या महसुली जमा

या परिच्छेदामध्ये एकूण महसुली जमा आणि त्यांच्या घटकांमधील कल दिले आहेत. त्या पाठोपाठ केंद्र सरकारच्या जमा आणि राज्याच्या स्वतःच्या जमांमध्ये विभाजित करण्यात आलेल्या जमेचा कल दिलेला आहे. वित्तीय लेख्यांच्या विवरणपत्र 14 मध्ये शासनाच्या महसुली जमांचा तपशील दिलेला असतो. यात शासनाचे स्वतःचे कर व करेतर महसूल, केंद्रीय कर हस्तांतरणे व केंद्र शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदाने यांचा समावेश होतो.

2.3.2.1 महसुली जमांचा कल आणि वाढ

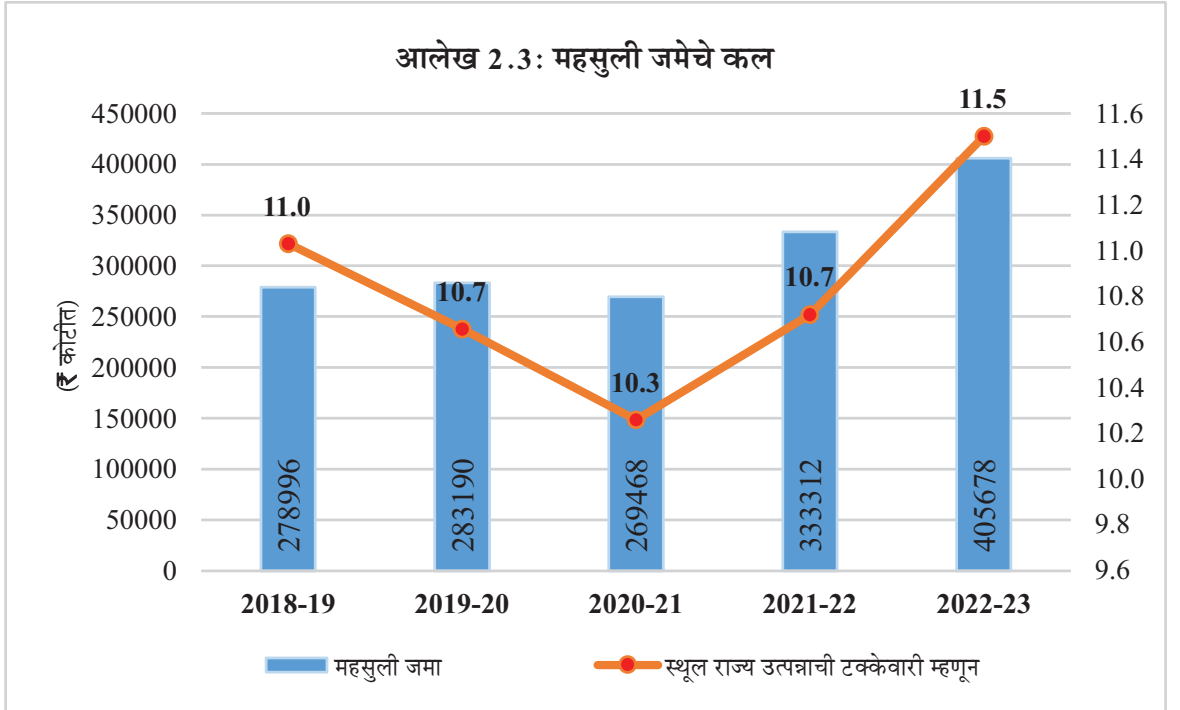
तक्ता 2.3 मध्ये 2018-19 ते 2022-23 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली जमांचा कल आणि वाढ दर्शविली आहे. तसेच, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या सापेक्ष महसुली जमांचा कल आणि महसुली जमांची रचना आलेख 2.3 आणि 2.4 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 2.3: महसुली जमांचा कल

(₹ कोटीत)

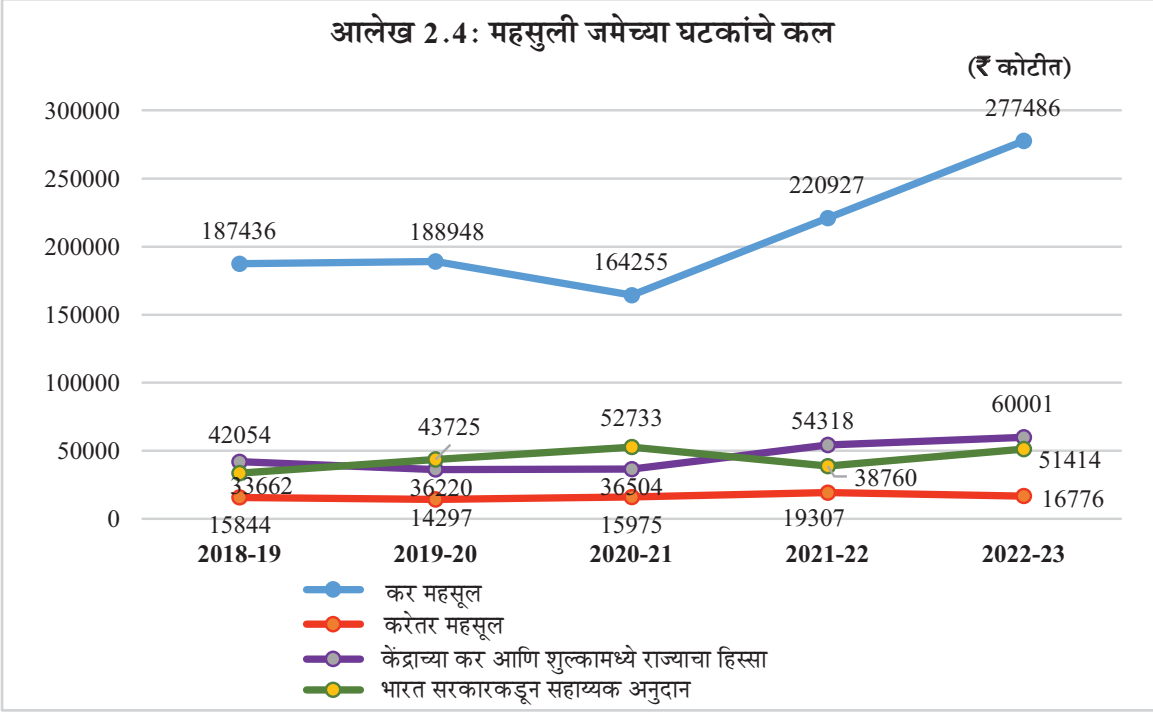
मापदंड	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
महसुली जमा	278996.27	283189.58	269467.91	333311.57	405677.93
महसुली जमांच्या वाढीचा दर (टक्के)	14.51	1.51	(-)4.85	23.69	21.71
स्वतःचा कर महसूल	187436.37	188947.56	164254.98	220927.13	277486.31
करेतर महसूल	15843.57	14297.00	15975.46	19306.70	16776.41
भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने	33662.12	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24
स्वतःचा कर आणि करेतर महसूल	203279.94	203244.56	180230.44	240233.83	294262.72
स्वतःच्या महसुलाच्या वाढीचा दर (टक्के) (कर व करेतर महसूल)	10.37	(-)0.02	(-)11.32	33.29	22.49
स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 शृंखला)	2528854	2657371	2627542	3108022	3527084
स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर (टक्के)	7.48	5.08	(-)1.12	18.29	13.48
महसुली जमा/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	11.03	10.66	10.26	10.72	11.50
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली जमांची प्लावकता ¹	1.588	0.231	*	1.321	1.611
राज्याच्या स्वतःच्या महसुलातील बदल आणि स्थूल राज्य उत्पन्नामधील बदल यांचे गुणोत्तर	1.135	-0.003	*	1.857	1.668

* 2020-21 मध्ये आधार चलामध्ये (स्वतःचा महसुली जमा) दिलेल्या बदलाच्या संदर्भात राजकोषीय चलाच्या प्रतिसादाची प्लावकता दर्शविते. स्थूल राज्य उत्पन्न आकडेवारीचा स्रोत: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन; संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

¹ प्लावकता गुणोत्तर हे दिलेल्या मूळ चलामधील बदलाच्या संदर्भात राजकोषीय चलाची प्रतिक्रिया दर्शविते. उदाहरणार्थ, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली वाढ 1.61 आहे याचा अर्थ असा आहे की स्थूल राज्य उत्पन्न जर एक टक्क्याने वाढले तर महसुली जमा तब्बल 1.61 टक्क्यांनी वाढते

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

- महसुली जमा 9.81 टक्के इतक्या चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने 45.41 टक्क्यांनी वाढून 2018-19 मधील ₹ 2,78,996.27 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 4,05,677.93 कोटी झाली. मागील वर्षाच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये महसुली जमेत 21.71 टक्के वाढ झाली.
- 2022-23 मध्ये महसुली जमांचा लक्षणीय भाग (73 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि सहाय्यक अनुदान यांनी एकत्रितपणे 27 टक्के योगदान दिले.
- महसुली खर्च (₹ 4,07,614.40 कोटी) महसुली जमांपेक्षा (₹ 4,05,677.93 कोटी) ₹ 1,936.47 कोटींनी अधिक झाल्याने महसुली तूट निर्माण झाली.
- दुसरीकडे 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत भारत सरकारकडून मिळणा-या सहाय्यक अनुदानात 52.74 टक्क्यांनी वाढ झाली. ती 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये ₹ 12,654.56 कोटींनी (32.65 टक्के) वाढली.
- आधार चलांमधील प्रत्यक्ष बदलांशी संबंधित राजकोषीय चलांमध्ये होणाऱ्या बदलांची परिवर्तनशीलता किंवा प्रतिसादाचे प्रमाण प्लावकता गुणोत्तर दर्शविते. एकापेक्षा जास्त दर राजकोषीय चलाचा आधार चलाशी जास्त प्रमाणात प्रतिसाद दर्शविते. जसे राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न वाढते तशी शासनाच्या महसुलाची गतीशीलतासुद्धा वाढली पाहिजे. 2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नात महसुली जमांची प्लावकता एकपेक्षा जास्त होती, जी स्थूल राज्य उत्पन्नापेक्षा महसुली जमा अधिक वेगाने वाढल्याचे दर्शविते.
- 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत स्थूल राज्य उत्पन्नाशी महसुली जमांचे गुणोत्तर 10.26 ते 11.50 टक्क्यांदरम्यान स्थिर राहिले.
- 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये स्वतःचा कर महसुल ₹ 56,559.18 कोटींनी (25.60 टक्के) वाढला, करेतर महसुल ₹ 2,530.29 कोटींनी (13.11 टक्के) घटला आणि केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये राज्याचा हिस्सा ₹ 5,682.91 कोटींनी (10.46 टक्के) वाढला, तर केंद्र सरकारकडून मिळणारे सहाय्यक अनुदान ₹ 12,654.56 कोटींनी (32.65 टक्के) वाढले.
- स्वतःच्या महसुली प्लावकतेच्या तुलनेत स्थूल राज्य उत्पन्नामधील बदलाशी सहाय्यक अनुदानातील बदलाचे गुणोत्तर वाढण्याचा कल अधिक अवलंबून असल्याचे दर्शवितो, तर घटता कल भारत सरकारच्या मदतीवर कमी अवलंबून असल्याचे दर्शवितो. शाश्वत स्थैर्य आणि विकासासाठी महसुली स्रोतांमध्ये विविधता आणणे आणि स्थानिक करांचा आधार मजबूत करणे आवश्यक आहे.

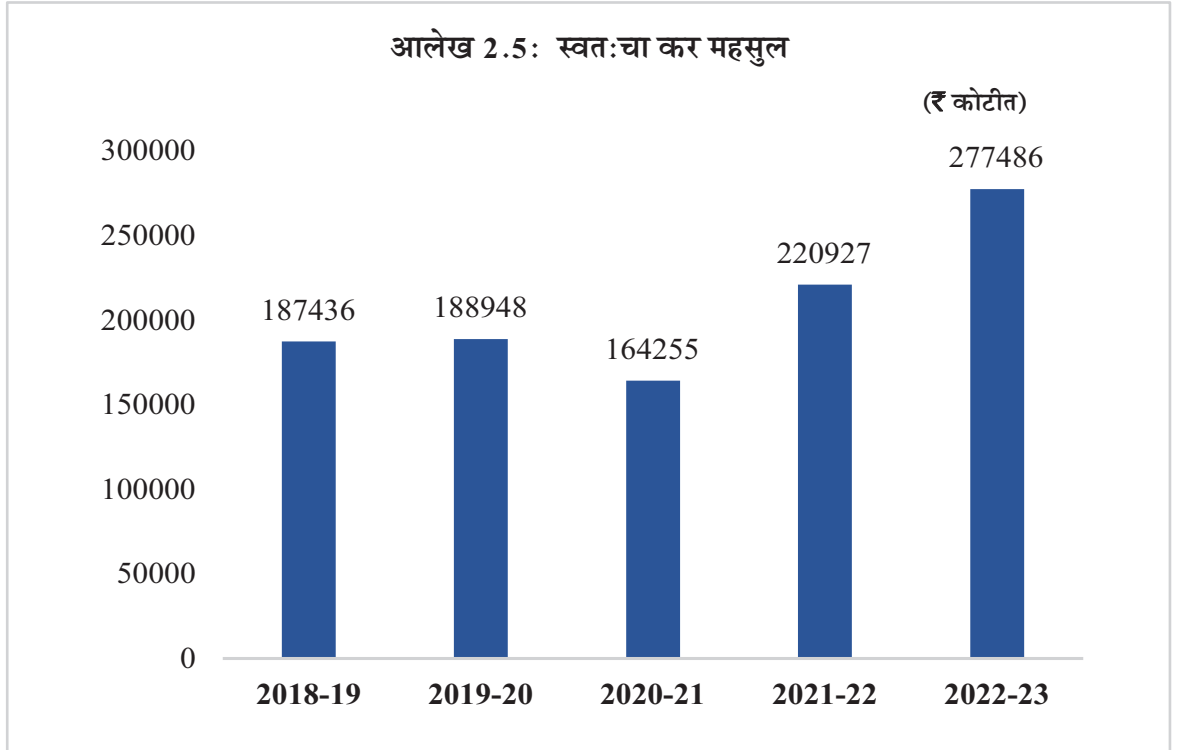
2.3.2.2 राज्याची स्वतःची साधनसंपत्ती

केंद्रीय करामधील राज्याचा हिस्सा हा वित्त आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारावर ठरविला जातो. केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणारे सहाय्यक अनुदान हे केंद्रीय कर जमेच्या संकलनाचे प्रमाण आणि योजनांसाठी अपेक्षित केंद्रीय अर्थसहाय्य यावरून निर्धारित केले जाते.

अतिरिक्त साधनसंपत्तीला चालना देण्याची राज्याची कार्यक्षमता ही कर आणि करेतर जमांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या स्वतःच्या साधनसंपत्तीच्या अनुषंगाने निर्धारित करायला हवी.

राज्याच्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कर, राज्य उत्पादन शुल्क, वाहनांवरील कर, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क, जमीन महसूल, माल व प्रवासी कर इत्यादींचा समावेश होतो.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत राज्याचा स्वतःचा कर महसूल **आलेख 2.5** मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचे घटक **तक्ता 2.4** मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.4: राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचे घटक

(₹ कोटीत)

महसुली शीर्ष	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	
					अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक	प्रत्यक्ष
विक्री कर	35724.61	37785.54	33159.76	45924.13	15200.00	54568.18
राज्य वस्तू व सेवा कर	82352.32	82601.59	69948.56	97304.89	119900.00	121255.55
राज्य उत्पादन शुल्क	15320.90	15428.34	15089.38	17220.71	22000.00	21507.02
वाहनांवरील कर	8613.19	8467.20	6655.12	9080.16	10500.00	11740.42
मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	28545.05	28706.56	25427.71	35593.58	32000.00	45285.66
जमीन महसूल	2088.04	2154.55	2062.64	3064.66	4000.00	2431.41
माल व प्रवासी कर	837.05	773.39	13.30	393.53	1760.00	1582.11
इतर कर	13955.21	13030.40	11898.51	12345.47	51165.71	19115.96
एकूण	187436.37	188947.57	164254.98	220927.13	256525.71	277486.31

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

राज्याचा स्वतःचा कर महसूल 2018-19 मधील ₹ 1,87,436.37 कोटींवरून 2022-23 मध्ये 10.30 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने ₹ 2,77,486.31 कोटीपर्यंत ₹ 90,049.94 कोटींनी वाढला. 2022-23 मध्ये राज्यातील स्वतःच्या कर महसुलाचा वाढीचा दर मागील वर्षाच्या तुलनेत 25.60 टक्के होता आणि सामान्य राज्यांच्या सरासरीपेक्षा जास्त होता. (परिशिष्ट 2.2).

स्वतःच्या कर महसुलात प्रामुख्याने राज्य वस्तू व सेवा कर (43.70 टक्के), विक्री, व्यापार इत्यादींवरील कर (19.67 टक्के), मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क (16.32 टक्के), राज्य उत्पादन शुल्क (7.75 टक्के) आणि वाहनांवरील कर, जमीन महसूल, माल व प्रवासी कर आणि इतर (11.69 टक्के) यांचा समावेश होता. मागील वर्षाच्या तुलनेत स्वतःच्या कर महसुलात झालेली वाढ ही मुळात उत्पादन शुल्कात झालेली वाढ, महाराष्ट्र दारूबंदी अधिनियमांतर्गत परवाना शुल्कात झालेली वाढ आणि राज्य वस्तू व सेवा कर अंतर्गत वाढलेली वसुली यामुळे झाली होती.

राज्य वस्तू व सेवा कर

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या पुस्तकांनुसार राज्य वस्तू व सेवा करांची रक्कम ₹ 1,21,255.55 कोटी आहे, जी वित्तीय लेखांतील आकडेवारीशी जुळते. वर्ष 2022-23 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेची आकडेवारी आणि राज्य वस्तू व सेवा कराच्या वित्तीय लेखांमध्ये नोंदविण्यात आलेली आकडेवारी यात कोणताही फरक नव्हता.

महसुलाची थकबाकी व निर्धारणाची थकबाकी यांचे विश्लेषण

महसुलाची थकबाकी हे शासनाला देय असलेल्या महसुलाच्या वसुलीस विलंब झाल्याचे दर्शविते. त्याचप्रमाणे, निर्धारणाची प्रलंबितता दर्शविते की संभाव्य महसुलाच्या निर्धारणातील विलंबामुळे तो अवरुद्ध झाला. दोन्ही संभाव्य महसुली जमांपासून राज्याला वंचित ठेवतात आणि शेवटी महसुली तुटीवर परिणाम करतात.

विभागांनी सादर केल्यानुसार, वर्षाच्या प्रारंभी प्रलंबित प्रकरणे, निर्धारणासाठी नियत असलेली प्रकरणे, वर्षभरात निकाली काढण्यात आलेली प्रकरणे आणि वर्षाच्या अखेरीस निकाली निघण्यासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.5: महसुली निर्धारणातील प्रलंबितता

(₹ कोटीत)

महसुलाचे शीर्ष	आरंभीची शिल्लक (01 एप्रिल 2022)	2022-23 मध्ये निर्धारणासाठी नियत असलेली नवीन प्रकरणे	निर्धारणासाठी नियत असलेली एकूण प्रकरणे	2022-23 दरम्यान निपटारा झालेली प्रकरणे	अखेरची शिल्लक (31 मार्च 2023)	निपटार्याची टक्केवारी (5 ते 4)
1	2	3	4	5	6	7
महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर	670	1082	1752	931	821	53
उसावरील खरेदी कर	24	0	24	24	0	100
प्रवेश कर	0	1	1	1	0	100
चैनीच्या वस्तूवरील कर	88	0	88	88	0	100
एकूण	782	1083	1865	1044	821	56

स्त्रोत: सहआयुक्त विक्री कर/मुख्यालय 3 यांचेकडून प्राप्त झालेली माहिती

विभागाने शोधून काढलेल्या कर चुकवेगिरीचा तपशील, परताव्याची प्रकरणे इत्यादी.

उत्पादन शुल्क व कर आकारणी विभागाने शोधलेली कर चुकवेगिरीची प्रकरणे, अंतिम झालेली प्रकरणे आणि उभारण्यात आलेल्या अतिरिक्त करासाठी करण्यात आलेली मागणी हे राज्य शासनाद्वारे करण्यात आलेल्या महसूल संकलन प्रयत्नांचे महत्वाचे निर्देशक आहे. परतावा प्रकरणांची तातडीने विल्हेवाट लावणे हे विभागाच्या कामगिरीचे महत्त्वपूर्ण निर्देशक आहे. परतावा प्रकरणांची मोठी प्रलंबितता लालफिती, व्यक्तीगत स्वारस्य, जलद पैशाचा (स्पीड मनीचा) प्रभाव इत्यादि दर्शविते.

महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर अधिनियमांतर्गत कर चुकवेगिरी तक्ता 2.6 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.6 : उघडकीस आलेली कर चुकवेगिरी

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	महसुलाचे शीर्ष	31 मार्च 2022 रोजी प्रलंबित असलेली प्रकरणे	2022-23 दरम्यान शोधलेली प्रकरणे	एकूण	निर्धारण/तपास पूर्ण झाला आहे आणि शास्तिसह अतिरिक्त मागणी इत्यादि करण्यात आली आहे अशा प्रकरणांची संख्या		31 मार्च 2023 रोजी अंतिमीकरणासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या	दंडासह अतिरिक्त मागणी
					प्रकरणांची संख्या	रक्कम		
1.	विक्री, व्यापार यावरील कर/ मूल्यवर्धित कर	186	238	424	354	996.04	70	996.04
2	मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	10238	9498	19736	8519	59.61	11217	59.61

स्त्रोत: सहआयुक्त, विक्रीकर/मुख्यालय 3 यांचेकडून प्राप्त झालेली माहिती

2.3.2.3 करेतर महसूल

करेतर महसुलात व्याज जमा, लाभांश व नफा, खनिकर्म जमा, विभागीय जमा इत्यादींचा समावेश होतो. 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीतील करेतर महसुलाचे घटक तक्ता 2.7 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.7 : राज्याच्या करेतर महसुलाचे घटक

(₹ कोटीत)

महसुली शीर्ष	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	
					अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक	प्रत्यक्ष
व्याज जमा	4191.28	3270.69	2286.27	2617.05	2843.11	2430.20
लाभांश व नफा	275.48	56.53	401.02	88.36	401.02	36.01
राजकोषीय सेवा	0.04	0.24	0.01	0.02	0.00	0.01
इतर करेतर जमा	11376.77	10969.54	13288.16	16601.27	23884.00	14310.19
अ) मोठे व मध्यम पाटबंधारे	284.47	133.95	103.71	414.46	3560.00	234.64
ब) नगर विकास	1358.37	1320.13	986.15	5557.29	5900.00	1708.46
क) शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती	210.86	411.73	1001.17	617.75	1001.17	483.97
ड) अलोहीय खनिकर्म	4056.71	3982.45	3918.31	4884.94	4975.00	5578.20
ई) इतर किंवा संकीर्ण	5466.36	5121.28	7278.82	5126.83	8447.83	6304.92
एकूण	15843.57	14297.00	15975.46	19306.70	27128.13	16776.41

स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत करेतर महसूल हा राज्याच्या एकूण महसुली जमांच्या चार ते सहा टक्के होता. मागील वर्षाच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये त्यात ₹ 2,530.29 कोटींची (13.11 टक्के) घट झाली. नागरी जमीन (कमाल मर्यादा व विनियमन) अधिनियम, 1976 च्या कलम 20 अन्वये सूट देण्यात आलेल्या जमिनींकडून मिळणाऱ्या शुल्क/अधिमूल्य रकमेअंतर्गत महसुली संकलनात झालेली घट, संचालक, नगररचना यांनी केलेली अल्प वसुली आणि महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम, 1968 अन्वये कमी वसुली यामुळे ही घट प्रामुख्याने नगरविकास (₹ 1,708.46 कोटी) अंतर्गत झाली.

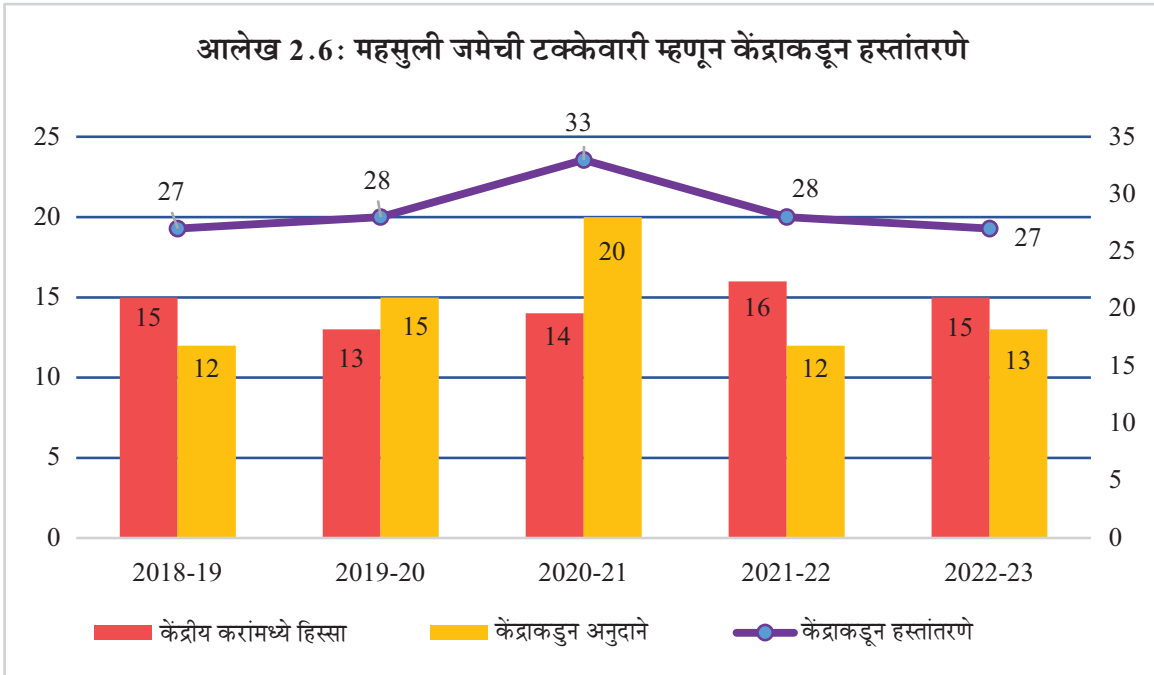
राज्यातील अतिरिक्त रोख शिल्लक गुंतवणुकीतून मिळणारे व्याज हा व्याज जमांचा एक प्रमुख स्रोत आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या विनियमानुसार राज्याद्वारे राखण्यात आलेली रोख शिल्लक केंद्र सरकारच्या 14 दिवसांच्या कोषागार देयकांमध्ये गुंतविण्यात येते. तत्काळ गरजेपेक्षा जास्त रोख शिल्लक ही केंद्र शासनाच्या 91 दिवसांच्या कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली जाते. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने गुंतविल्याप्रमाणे 31 मार्च 2023 रोजी राज्य शासनाच्या रोख शिल्लक गुंतवणूक खात्यात ₹ 32,785.36 कोटी पडून होते. 2022-23 मध्ये रोख शिल्लक गुंतवणूक खात्यात ₹ 1,498.98 कोटी व्याज जमा झाले.

मागील वर्षीच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये राज्यातील करेतर महसुलाच्या वाढीचा दर (-)13.11 टक्के होता, तर सर्वसाधारण राज्यांचा सरासरी विकास दर 12.94 टक्के होता (परिशिष्ट 2.2).

2.3.2.4 केंद्र शासनाची हस्तांतरणे

केंद्र शासनाकडून होणारी हस्तांतरणे प्रामुख्याने वित्त आयोगाच्या शिफारशींवर अवलंबून असतात. केंद्र शासनाकडून होणा-या हस्तांतरणात केंद्रीय कर आणि शुल्क मधील राज्याचा हिस्सा आणि सहाय्यक अनुदान हे समाविष्ट आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाने त्यांच्या 2021-2026 च्या मुख्य अहवालात 2021-2026 साठी राज्यांना विभाज्य (डिवीझीबल) करांच्या एकूण 41 टक्के हस्तांतरित करण्याची शिफारस केली आहे. पंधराव्या वित्त आयोगानुसार (मुख्य अहवाल 2021-26) विभाज्य पूल मध्ये महाराष्ट्राचा हिस्सा 6.317 टक्के आहे.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत महसुली जमांच्या टक्केवारीनुसार केंद्राकडून झालेली हस्तांतरणे आलेख 2.6 मध्ये दर्शविली आहेत.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार (मुख्य अहवाल 2021-26), 2022-23 दरम्यान केंद्रीय करांमध्ये राज्याचा हिस्सा ₹ 60,000.97 कोटी होता, जो मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 5,682.91 कोटींनी वाढला होता आणि केंद्र शासनाचे सहाय्यक अनुदान ₹ 51,414.24 कोटी होते, जे मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 12,654.56 कोटींनी अधिक होते.

केंद्रीय कर हस्तांतरण

केंद्रीय कराच्या प्रत्यक्ष कर हस्तांतरणाच्या तुलनेत वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे तक्ता 2.8 मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 2.8: केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा: वित्त आयोगाच्या प्रक्षेपणाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

वर्ष	केंद्रीय कर आणि शुल्कांच्या वाटपयोग्य निधी संचयातील (शेरेबल पूल) महाराष्ट्राचा परस्पर हिस्सा	वित्त आयोग अहवालामधील प्रक्षेपण*	प्रत्यक्ष कर हस्तांतरण	फरक
1	2	3	4	5
2015-16	पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार	32146.00	28105.95	(-)4040.05
2016-17	[महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =5.521 तक्ता 8.2 आणि सेवा करातील =5.674 तक्ता 8.3]	37098.00	33714.90	(-)3383.10
2017-18		42869.00	37219.20	(-)5649.80
2018-19		49600.00	42054.20	(-)7545.80
2019-20		57452.00	36219.64	(-)21232.40
2020-21		पंधराव्या वित्त आयोगाच्या (पहिला अहवाल [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =6.135])	52465.00	36504.01
2021-22	पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार (मुख्य अहवाल 2021-26) [महाराष्ट्र राज्याचा परस्पर हिस्सा =6.317]	41603.17	54318.06	12714.89
2022-23		46280.10	60000.97	13720.87

* संबंधित वर्षांचे वित्त आयोगाचे अहवाल

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत केंद्रीय करामधील राज्याच्या हिश्याच्या विविध घटकांचे हस्तांतरण तक्ता 2.9 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.9: केंद्रीय कर हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	10377.52	10277.86	10894.03	16016.73	16950.64
एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	828.20	0	0	0	0
निगम कर	14621.85	12349.52	10979.94	15127.69	20125.45
निगम कराव्यतिरिक्त उत्पन्नावरील कर	10768.37	9676.68	11252.46	16519.71	19634.49
सीमा शुल्क	2980.37	2295.84	1969.98	3910.76	2358.10
केंद्रीय उत्पादन शुल्क	1980.63	1596.26	1231.49	2057.21	739.80
सेवा कर	390.29	0.00	151.51	627.83	93.76
इतर कर ²	106.98	23.48	24.60	58.13	98.73
केंद्रीय कर हस्तांतरणे	42054.20	36219.64	36504.01	54318.06	60000.97
मागील वर्षाच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी	12.99	(-)13.87	0.79	48.80	10.46
महसुली जमेमध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणाची टक्केवारी	15.07	12.79	13.55	16.30	14.79

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

2022-23 मध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणात मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 5,682.91 कोटींची (10.46 टक्के) वाढ झाली होती. 'निगम कर', 'केंद्रीय वस्तू व सेवा कर' आणि 'निगम कराव्यतिरिक्त उत्पन्नावरील कर' अंतर्गत ही वाढ झाली होती. महसुली जमेची केंद्रीय कर हस्तांतरणाशी टक्केवारी 2021-22 मधील 16.30 टक्क्यांवरून घटून 2022-23 मध्ये 14.79 टक्क्यांवर आली.

² संपत्ती कर, उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर, विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क यांचा समावेश आहे

भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान भारत सरकारकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदान तक्ता 2.10 मध्ये तपशीलवार दिले आहे.

तक्ता 2.10: भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
योजनेतर अनुदाने	8310.04	13690.19	309.92 ^{अब}	1.01	0
राज्य योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	1886.54	1723.42	0	0	0
केंद्रीय योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	1326.17	1369.31	0.20	2.32	0.33
केंद्रीय पुरस्कृत योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	13787.33	8806.56	(-)12.24	(-)0.48	0
केंद्रीय पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदाने	22.04	1918.42	13733.52	11782.83	16240.57
वित्त आयोग अनुदाने	0	550.91	11550.00 ^अ	7693.12	9968.35
इतर हस्तांतरणे/राज्य/विधानमंडळ असलेले केंद्रशासित प्रदेशांसाठी अनुदाने	8330.00	15666.56	27152.06 ^ब	19280.88	25204.99
एकूण	33662.12	43725.37	52733.46	38759.68	51414.24
मागील वर्षाच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी	51.22	29.89	20.60	(-)26.50	32.65
महसुली जमेशी सहाय्यक अनुदानाची टक्केवारी	12.07	15.44	19.57	11.63	12.67
<p>अब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरण बदल केल्यामुळे अनुदाने 07 वित्त आयोग अनुदाने व 08 इतर हस्तांतरणे</p> <p>अ) 2021-22 मध्ये वर्गीकरण बदल झाल्यामुळे 07 - वित्त आयोगाचे अनुदान -104- राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी सहाय्यक अनुदाने अंतर्गत घेतलेल्या राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये सहाय्यक अनुदानापोटी अंशदान (₹ 3,222.00 कोटी)</p> <p>ब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरण बदल झाल्यामुळे 08-इतर हस्तांतरण/विधीमंडळे असलेली राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना अनुदान 106- राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीत अंशदानासाठी अनुदानापोटी अर्थसहाय्य (₹ 420.12 कोटी)</p> <p>स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे</p>					

2022-23 वर्षादरम्यान महसुली जमांमध्ये सहाय्यक अनुदानाचा हिस्सा 12.67 टक्के होता. 2022-23 मध्ये केंद्र शासनाकडून राज्याला केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठीच्या अनुदानाचा (₹ 16,240.57 कोटी) हिस्सा प्राप्त झालेल्या एकूण अनुदानाच्या 31.59 टक्के होता. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी वित्त आयोगाच्या अनुदानात ₹ 1,686.25 कोटी (47.81 टक्के) आणि राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीत ₹ 1,016 कोटी (39.42 टक्के) इतकी लक्षणीय वाढ झाल्यामुळे 2022-23 मध्ये भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदानामध्ये ₹ 12,654.56 कोटीची (32.65 टक्के) वाढ झाली.

केंद्रीय रस्ते आणि पायाभूत सुविधा निधीचे अनुदान 2021-22 मधील ₹ 390.27 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 1,084.15 कोटीपर्यंत वाढले. त्याचप्रमाणे, वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे झालेल्या महसुलाच्या नुकसानीपोटी प्राप्त झालेल्या भरपाईत 2021-22 च्या तुलनेत ₹ 6,286.62 कोटीची (35.25 टक्के) वाढ झाली.

तसेच, शालेय शिक्षणासाठी केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या अनुदानात ₹ 1,312.06 कोटीची (108.57 टक्के), गृहनिर्माण ₹ 837.26 कोटीची (1,042.91 टक्के), नगरविकास ₹ 1,292.66 कोटीची (100 टक्के) वाढ झाली.

केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदान

2022-23 मध्ये केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी प्राप्त झालेल्या ₹ 16,240 कोटींच्या अनुदानापैकी मोठी रक्कम खालीलप्रमाणे देण्यात आली.

- नागरी पुनरुत्थान अभियान- ₹ 1,146.58 कोटी (2021-22 मध्ये ₹ 394.53 कोटी)
- प्रधानमंत्री आवास योजना- ₹ 1,676.07 कोटी (2021-22 मध्ये ₹ 1,249 कोटी)
- शाळेत मध्यान्ह भोजनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम- ₹ 1,592.41 कोटी (2021-22 मध्ये ₹ 490.75 कोटी)
- समग्र शिक्षा अभियान- ₹ 900 कोटी (2021-22 मध्ये ₹ 693.08 कोटी)

एकल नोडल अभिकरण

भारत सरकार, वित्त मंत्रालय, व्यय विभाग, नवी दिल्ली यांनी 3 मार्च 2021 च्या कार्यालय ज्ञापन क्र. 1(13)/पीएफएमएस/एफसीडी/2020 द्वारे अशी तरतूद केली आहे की प्रत्येक राज्य सरकार प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी एकल नोडल अभिकरण नियुक्त करेल. एकल नोडल अभिकरण राज्य शासनाने शासकीय कामकाज करण्यासाठी अधिकृत केलेल्या अनुसूचित वाणिज्य बँकेत राज्य स्तरावर प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेसाठी एक नोडल खाते उघडेल. कार्यपद्धतीनुसार, राज्य शासन तदनुसृत राज्य शासनाचा हिश्यासहित त्यांच्या लेख्यांमधे प्राप्त झालेला केंद्राचा हिस्सा एकल नोडल अभिकरणाला हस्तांतर करेल.

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली अहवालानुसार, राज्य शासनाला वर्षभरात केंद्राच्या हिश्यापोटी ₹ 14,532.65 कोटी प्राप्त झाले. 31 मार्च 2023 पर्यंत शासनाने ₹ 14,532.65 कोटींचा केंद्राचा हिस्सा आणि ₹ 13,694.74 कोटींचा राज्याचा हिस्सा एकल नोडल अभिकरणांना हस्तांतरित केला. प्रत्यक्ष खर्चाची सविस्तर प्रमाणके आणि पुष्ट्यर्थ कागदपत्रे महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता) कार्यालयांना एकल नोडल अभिकरणांकडून प्राप्त झाली नव्हती. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली अहवालानुसार 31 मार्च 2023 रोजी अखर्चित ₹ 16,938.47 कोटी एकल नोडल अभिकरणांच्या बँक खात्यात पडून होते.

पंधरावा वित्त आयोग अनुदाने

पंधराव्या वित्त आयोगाने 2020-21 या आर्थिक वर्षाचा पहिला अहवाल आणि 2021-22 ते 2025-26 या वाढीव कालावधीसाठी अंतिम अहवाल असे दोन अहवाल सादर केले.

पंधराव्या वित्त आयोगाचे अनुदान, भारत सरकारकडून प्रत्यक्ष वाटप आणि राज्य शासनाकडून पंचायती राज संस्था आणि नागरी स्थानिक संस्थांना देण्यात येणारे अनुदान यांचे तपशील तक्ता 2.11 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 2.11: पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार भारत सरकारकडून देण्यात येणारे अनुदान

(₹ कोटीत)

पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस (2022-23)			
घटक	शिफारस	भारत सरकारने प्रत्यक्ष मुक्त केलेले	राज्य शासनाने मुक्त केलेले
1	2	3	4
(i) पंचायती राज संस्थांना अनुदाने	4461.00	3626.14	3626.14
(अ) बद्ध अनुदान	1784.40	1450.46	1450.46
(ब) एकसंध अनुदान	2676.60	2175.68	2175.68
(ii) नागरी स्थानिक संस्थांना अनुदान*	2197.00	1774.30	1774.30
(अ) दशलक्षाहून अधिक शहरे (वातावरणातील हवेची गुणवत्ता तसेच घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी)	1242.00	819.30	819.30
(ब) दशलक्षाहून अधिक शहरे सोडून इतर (पिण्याचे पाणी, पर्जन्य जल संवर्धन, घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी बद्ध अनुदान)	573.00	573.00	573.00
(क) दशलक्षाहून अधिक शहरे वगळता (स्थानिक गरजांसाठी एकसंध अनुदान)	382.00	382.00	382.00
स्थानिक संस्थांसाठी एकूण	6658.00	5400.44	5400.44
राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी (केंद्राचा हिस्सा)	3383.00	3593.60 ³	3593.60
राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी (राज्याचा हिस्सा)	1128.00		1015.20
आरोग्य क्षेत्रासाठी अनुदान	1331.00	16.66	16.66
एकूण	11169.00	9010.70	10025.90

स्रोत: पंधरावा वित्त आयोग अहवाल आणि महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेली माहिती

* भारत सरकारच्या वितरण आदेशानुसार

³ यामध्ये 2020-21 चे ₹ 644.40 कोटी आणि 2022-23 चे परंतु 2023-24 मध्ये प्राप्त झालेल्या ₹ 433.80 कोटींचा समावेश आहे

राज्य वित्त आयोग

पंधराव्या वित्त आयोगाने 2021-2026 च्या त्यांच्या मुख्य अहवालात शिफारस केली होती की सर्व राज्यांनी राज्य वित्त आयोगांची स्थापना करावी आणि त्यांच्या शिफारशींवर कार्यवाही करावी आणि मार्च 2024 किंवा त्यापूर्वी राज्य विधिमंडळासमोर त्यावर केलेल्या कार्यवाहीबद्दल स्पष्टीकरणात्मक जापन सादर करावे. मार्च 2024 नंतर राज्य वित्त आयोग आणि या अटीच्या संदर्भात घटनात्मक तरतुदींचे पालन न करणाऱ्या राज्याला कोणतेही अनुदान देण्यात येऊ नये.

महाराष्ट्राच्या 2020-25 या कालावधीसाठीचा पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना मार्च 2018 मध्ये करण्यात आली आणि ऑगस्ट 2019 मध्ये शिफारशींसह त्यांचा अहवाल शासनाला सादर करण्यात आला, जो डिसेंबर 2020 मध्ये राज्य विधिमंडळात सादर करण्यात आला.

आयोगाने 169 शिफारशी केल्या होत्या, त्यापैकी 134 शिफारशी राज्य शासनाने स्वीकारल्या. या शिफारशींच्या अंमलबजावणीची माहिती देण्यात (ऑक्टोबर 2023) आली नाही.

2.3.3 भांडवली जमा

भांडवली जमांमध्ये निर्गुंतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली, देशांतर्गत स्रोतांकडून ऋण जमा (बाजार कर्ज, वित्तीय संस्था/व्यावसायिक बँकांकडून घेतलेली कर्जे) आणि भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे यासारख्या संकीर्ण भांडवली जमांचा समावेश होतो. राज्याच्या निव्वळ भांडवली जमा मध्ये लोक ऋण फेडल्यानंतर निव्वळ लोक ऋण जमा अधिक इतर भांडवली जमा समाविष्ट असतात.

भांडवली जमेच्या वाढीचा कल आणि त्याचे घटक तक्ता 2.12 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 2.12: भांडवली जमेच्या वाढीचा कल आणि त्याचे घटक

(₹ कोटीत)

राज्याच्या जमेचे स्रोत	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
भांडवली जमा	2513.01	3414.23	62541.72	55732.40	50549.67
संकीर्ण भांडवली जमा	0	0	0	0	0
कर्जे आणि अग्रिमांची वसुली	1604.29	1614.87	1612.35	1178.88	642.62
ऋणोत्तर जमा	1604.29	1614.87	1612.35	1178.88	642.62
निव्वळ लोक ऋण जमा	908.72	32527.56	60929.37	54553.52	49907.05
देशांतर्गत ऋण	1496.07	32610.31	46903.98	37043.37	40702.63
वृद्धी दर (टक्क्यात)	(-)95.48	2079.73	43.83	(-)21.02	9.88
भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	(-)587.35	(-)82.75	14025.39	17510.15	9204.42
वृद्धी दर (टक्क्यात)	(-)24.77	(-)85.91	17049.11	24.85	(-)47.43
ऋण भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	(-)97.19	3479.49	87.32	(-)10.46	(-)8.52
ऋणोत्तर भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	(-)9.77	0.66	(-)0.16	(-)26.88	(-)45.49
भांडवली जमांचा वृद्धी दर (टक्क्यात)	(-)92.62	1258.63	83.18	(-)10.89	(-)9.3
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

राज्याच्या निव्वळ भांडवली जमा (निव्वळ लोक ऋण व ऋणोत्तर जमा) या 2022-23 मध्ये 9.30 टक्क्यांनी घटल्या. 2022-23 मध्ये भांडवली जमांमध्ये निव्वळ लोक ऋण जमेचा हिस्सा 98.73 टक्के होता. निव्वळ भांडवली जमेतील घट मागील वर्षाच्या तुलनेत भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमांमध्ये झालेल्या 47.43 टक्क्यांमुळे होती.

2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान भारत सरकारकडून निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमांमध्ये झालेली वाढ ही वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे लागोपाठ कर्ज प्राप्त झाल्यामुळे, जे सामान्यतः महसुली जमा म्हणून प्राप्त होते परंतु राज्य शासनाला 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान ऋण जमांच्या अंतर्गत लागोपाठ कर्ज म्हणून प्राप्त झाले होते, ज्यासाठी राज्याला परतफेडीचे कोणतेही दायित्व नव्हते.

2.3.4 साधनसंपत्तीला चालना देण्याची राज्याची कार्यक्षमता

साधनसंपत्तीला चालना देण्याची राज्याची कार्यक्षमता ही स्वतःचा कर आणि करेतर जमांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या स्वतःच्या साधन संपत्तीच्या अनुषंगाने निर्धारित केली जाते. पंधरावा वित्त आयोग आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज (2022-23) यामधील निर्धारणेच्या प्रक्षेपणाच्या तुलनेत राज्याचा वर्ष 2022-23 चा स्वतःचा प्रत्यक्ष कर आणि करेतर जमा **तक्ता 2.13** मध्ये दिले आहे.

तक्ता 2.13: 2022-23 च्या प्रक्षेपणांच्या तुलनेत स्वतःचा कर आणि करेतर जमा

(₹ कोटीत)

	पंधराव्या वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे	अर्थसंकल्पीय अंदाज	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्षाच्या तुलनेत टक्केवारीत तफावत	
				अर्थसंकल्पीय अंदाज	पंधराव्या वित्त आयोग प्रक्षेपण
स्वतःचा कर महसूल	209782.00	256525.71	277486.31	8.17	32.27
करेतर महसूल	18117.00	27128.13	16776.41	(-)38.16	(-)7.40

स्त्रोत: 2022-23 चे वित्तीय लेखे, पंधरावा वित्त आयोग अहवाल, अर्थसंकल्पीय दस्तावेज

पंधराव्या वित्त आयोगाने केलेले निर्धारण आणि अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत, राज्याद्वारे करेतर महसुली स्रोतांच्या संकलनात लक्षणीय घट दिसून आली.

2.4 संसाधनांचा वापर

राज्य शासनास राजकोषीय जबाबदा-यांच्या विधिविधानांच्या नियमांच्या चौकटीत खर्च करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे, तर त्याच वेळी चालू असलेल्या राजकोषीय सुधारणा व राज्याची एकत्रीकरण प्रक्रिया ही भांडवली पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक क्षेत्राच्या विकासासाठी निर्देशित खर्चाच्या किंमतीवर होणार नाही याची सुनिश्चिती करावी. उप-परिच्छेदांसह हे परिच्छेद राज्यातील खर्चाचे विश्लेषण दर्शवितात.

2.4.1 खर्चाची वृद्धी आणि रचना

भांडवली खर्च: प्रकल्पाच्या पहिल्या बांधकामासाठी लागणारे सर्व शुल्क तसेच सेवेसाठी खुले करण्यापूर्वीच्या मधल्या काळात देखरेखीसाठी लागणारे शुल्क तसेच सक्षम प्राधिकाऱ्याद्वारे तयार करण्यात आलेल्या नियमांतर्गत मंजूर करण्यात आलेले अतिरिक्त काम आणि सुधारणासाठी लागणारे शुल्क इत्यादि भांडवली खर्च म्हणून वर्गीकृत करण्यात येतात.

महसुली खर्च: मालमत्ता सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेले परिरक्षा, दुरुस्ती, देखभाल व कार्यकारी खर्चावरील शुल्क, तसेच दिवसागणिक संस्था सुरळीतपणे सुरू ठेवण्यासाठी आस्थापना आणि प्रशासकीय खर्चासह इतर सर्व खर्च महसुली खर्च म्हणून वर्गीकृत करण्यात येतात.

गेल्या पाच वर्षांत (2018-19 ते 2022-23) स्थूल राज्य उत्पन्नामधील एकूण खर्च, त्याची रचना आणि त्याचा सापेक्ष हिस्सा **तक्ता 2.14** आणि **आलेख 2.7** मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

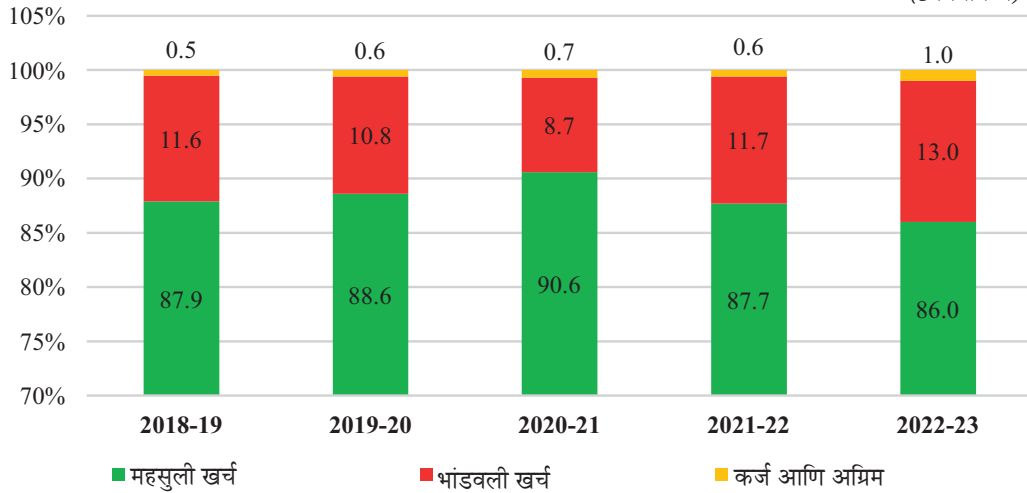
तक्ता 2.14: एकूण खर्च आणि त्याचे घटक

(₹ कोटीत)

मापदंड	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
एकूण खर्च	303615.89	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42
महसुली खर्च	267021.67	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40
भांडवली खर्च	35049.05	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61
कर्जे आणि अग्रिमे	1545.17	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41
स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी म्हणून					
एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	12.01	12.75	13.04	12.83	13.44
महसुली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	10.56	11.30	11.82	11.25	11.56
भांडवली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	1.39	1.37	1.13	1.50	1.75
कर्जे आणि अग्रिमे/स्थूल राज्य उत्पन्न	0.06	0.07	0.09	0.08	0.13
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

आलेख 2.7: एकूण खर्चाच्या हिश्यामधील कल

(टक्क्यांमध्ये)

(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

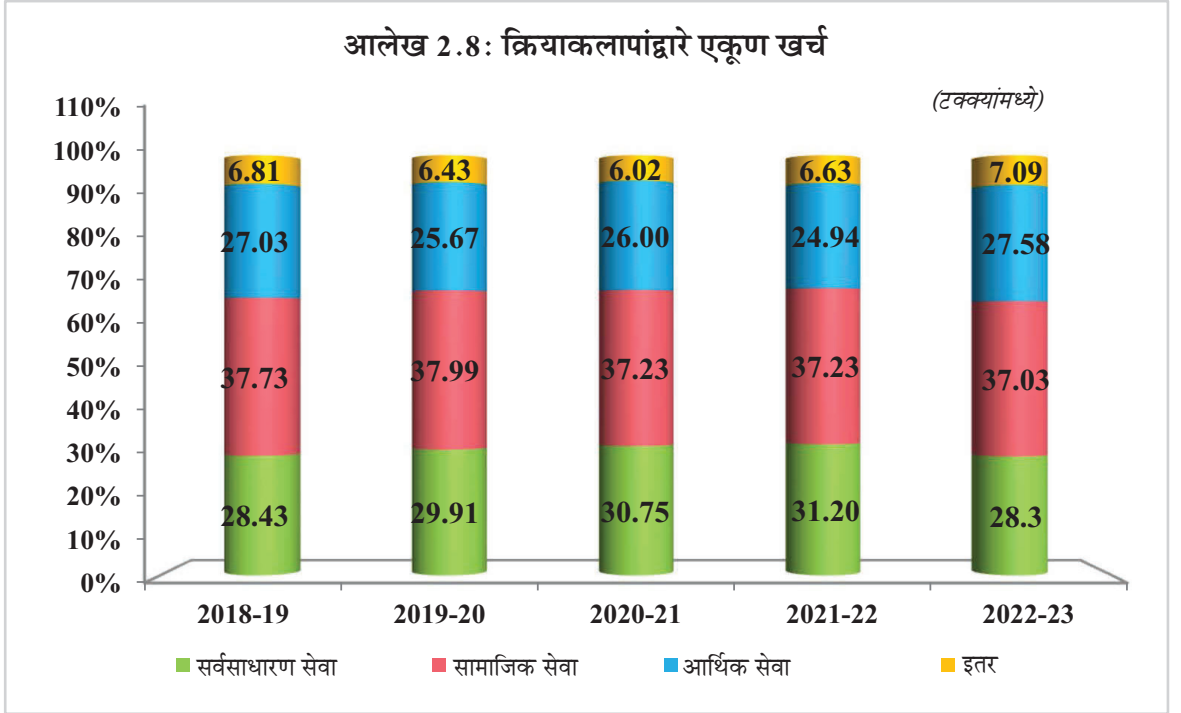
यावरून हे स्पष्ट होते की, एकूण खर्च हा 2018-19 मधील ₹ 3,03,615.89 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 4,73,922.42 कोटी इतका लक्षणीय वाढला. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण खर्च 2018-19 मधील 12.01 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 13.44 टक्क्यांवर पोहोचला होता.

उपक्रमांच्या बाबतीत, एकूण खर्चाचे विभाजन हे व्याज प्रदानासहित सर्वसाधारण सेवा, सामाजिक सेवा, आर्थिक सेवा यावरील खर्च, सहाय्यक अनुदाने आणि कर्जे व अग्रिमे असे करता येईल. एकूण खर्चातील या घटकांचा सापेक्ष हिस्सा तक्ता 2.15 व आलेख 2.8 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.15 : खर्चाच्या विविध क्षेत्रांचा सापेक्ष हिस्सा

(टक्क्यांमध्ये)

मापदंड	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
सर्वसाधारण सेवा	28.43	29.91	30.75	31.20	28.30
सामाजिक सेवा	37.73	37.99	37.23	37.23	37.03
आर्थिक सेवा	27.03	25.67	26.00	24.94	27.58
इतर (स्थानिक संस्थांना दिलेली अनुदाने आणि शासकीय कर्मचाऱ्यांना दिलेली कर्जे व अग्रिमे)	6.81	6.43	6.02	6.63	7.09
स्त्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

या घटकांचा सापेक्ष हिस्सा 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत किरकोळ आंतर-वर्षीय फरकांसह स्थिरता प्रदर्शित करतो.

2.4.2 महसुली खर्च

सेवांचा विद्यमान स्तर कायम राखण्यासाठी व मागील दायित्वाच्या प्रदानाकरिता महसुली खर्च करण्यात येतो. महसुली खर्चांमध्ये वेतन आणि मजुरी, व्याज प्रदाने, निवृत्तीवेतन, भांडवली कामांचे कार्यचालन आणि देखभाल यावरील खर्च, स्थानिक संस्था, सहकारी संस्था, अशासकीय संस्था आणि इतर यांना अर्थसहाय्य आणि हस्तांतरणे यांचा समावेश होतो.

प्रशासकीय सेवा, सामाजिक सेवा आणि आर्थिक सेवा यांसारख्या विविध कार्यात्मक श्रेणींमध्ये देखील खर्चाचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. सामाजिक आणि आर्थिक सेवांवरील खर्च, भौतिक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणि मानव संसाधन विकासासाठी केला जातो आणि, म्हणून, उत्पादक मानला जातो, तर सामान्य प्रशासन आणि ऋण सेवांवरील खर्च अनुत्पादक मानला जातो.

एकूण महसुली खर्च, त्याचा वाढीचा दर, त्याचे एकूण खर्च आणि स्थूल राज्य उत्पन्न यांच्याशी गुणोत्तर व स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वाढीव बदलांच्या तुलनेत महसुली खर्चातील वाढीव बदलाचे गुणोत्तर **तक्ता 2.16** मध्ये दर्शविले आहे. 2022-23 च्या महसुली खर्चाचे क्षेत्र-निहाय वाटप **आलेख 2.9** मध्ये दिले आहे.

तक्ता 2.16: महसुली खर्च - मूलभूत मापदंड

(₹ कोटीत)

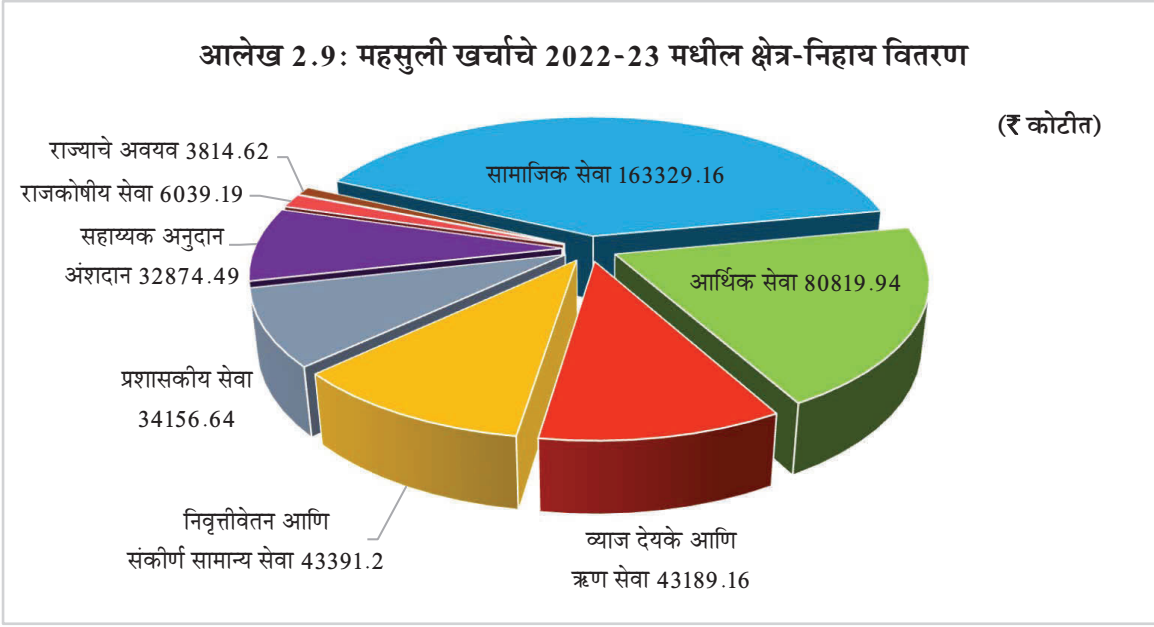
मापदंड	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
एकूण खर्च	303615.89	338690.64	342638.31	398792.31	473922.42
महसुली खर्च	267021.67	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40
महसुली खर्चाचा वृद्धी दर (टक्के)	10.54	12.46	3.43	12.58	16.57
महसुली खर्च/एकूण खर्च (टक्के)	87.95	88.67	90.65	87.69	86.01
महसुली खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	10.56	11.30	11.82	11.25	11.56
महसुली खर्च/महसुली जमा (टक्के)	95.71	106.04	115.27	104.91	100.48
स्थूल राज्य उत्पन्न	2528854	2657371	2627542	3108022	3527084
स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वृद्धी दर (टक्के)	7.48	5.08	(-)1.12	18.29	13.48

यांच्याशी महसुली खर्चातील बदलाचे गुणोत्तर

स्थूल राज्य उत्पन्नामधील बदल	1.409	2.453	*	0.688	1.229
महसुली जमांमधील बदल	0.727	8.307	*	0.531	0.764

स्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

* स्थूल राज्य उत्पन्न आणि महसुली जमेतील नकारात्मक वाढीमुळे प्लावकता परिगणित करता आली नाही

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

2022-23 दरम्यान, महसुली खर्च एकूण खर्चाच्या 86.01 टक्के होता. महसुली खर्चाचा वाढीचा दर 2021-22 मधील 12.58 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 16.57 टक्क्यांपर्यंत वाढला.

2.4.2.1 महसुली खर्चातील प्रमुख बदल

2022-23 ह्या चालू वर्षात आणि 2021-22 ह्या मागील वर्षात राज्याच्या महसुली खर्चाशी संबंधित विविध लेखाशीर्षांच्या अंतर्गत लक्षणीय तफावतीचा तपशील तक्ता 2.17 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.17: वर्ष 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 दरम्यान महसुली खर्चातील बदल

(₹ कोटीत)

लेखांचे मुख्य शीर्ष	2021-22	2022-23	वाढ (+)/घट (-)
2216-गृहनिर्माण	1568.15	3784.31	2216.16
2071-निवृत्तीवेतन आणि इतर निवृत्ती लाभ	38513.30	43108.66	4595.36
2202-सामान्य शिक्षण	64950.39	76076.91	11126.52
2217- नगर विकास	12231.96	13300.33	1068.37
2225- अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग आणि अल्पसंख्याकांचे कल्याण	16463.84	18745.51	2281.67
2435-इतर कृषी कार्यक्रम	393.31	5582.13	5188.82
3604- स्थानिक संस्था आणि पंचायती राज संस्थांना नुकसान भरपाई आणि अभिहस्तांकन	25962.54	32874.49	6911.95

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

वर्ष 2022-23 दरम्यान सामान्य शिक्षण, इतर कृषी कार्यक्रम आणि स्थानिक संस्था व पंचायती राज संस्थांना नुकसान भरपाई व अभिहस्तांकित रकमा देणे या खर्चात वाढ झाल्याने महसुली खर्चात लक्षणीय वाढ झाली.

2.4.2.2 वचनबद्ध खर्च

राज्य शासनाच्या महसुली लेख्यावरील वचनबद्ध खर्चात व्याज प्रदाने, वेतन व मजुरी आणि निवृत्ती वेतने यावरील खर्च यांचा समावेश असतो. ते शासकीय साधनसंपत्तीवर प्रथम भारीत असतात.

वर उल्लेखिलेल्या व्यतिरिक्त, निश्चित खर्चाच्या काही बाबी आहेत ज्या सामान्यतः फेरफार केल्या जाऊ शकत नाहीत किंवा बदलल्या जाऊ शकत नाहीत किंवा भांडवली खर्चासारख्या परिवर्तनीय व्यवहारांप्रमाणे वार्षिक स्तरावर आवश्यक असतात. उदाहरणार्थ, खालील बाबींना अपरिवर्तनीय खर्च मानले जाऊ शकते:

- (i) स्थानिक संस्थांना हस्तांतरण - वेतन आणि भत्यांसाठी स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण (भांडवली खर्चासाठी वैधानिक हस्तांतरण/हस्तांतरण).
- (ii) राखीव निधीतील अंशदानाच्या वैधानिक गरजा - एकत्रित कर्ज निवारण निधीत अंशदान. हमी विमोचन निधी, राज्य आपत्ती शमन/प्रतिसाद निधी इत्यादी.
- (iii) आकस्मिकता निधीची भरपाई - वर्षभरात परत केलेली रक्कम.
- (iv) राखीव निधी/इतर संस्थेकडे उपकर हस्तांतरित करणे, जे कायदेशीररित्या आवश्यक आहे.
- (v) प्राप्त केंद्रीय निधीच्या तुलनेत केंद्र पुरस्कृत योजनांचा हिस्सा- एकल नोडल अभिकरणाला हस्तांतरित करावयाच्या/राज्याने खर्च केलेल्या राज्याच्या हिश्याची रक्कम.
- (vi) व्याजधारण निधीच्या शिल्लक रकमेवरील व्याजाचे प्रदान गुंतविल्याप्रमाणे भरणे आणि लोक ऋणावरील व्याज भारीत खर्च-व्याज प्रदाने म्हणून भरणे.

वचनबद्ध खर्चातील वाढता कल शासनाला विकास क्षेत्रासाठी कमी परिवर्तनशीलता मिळते. वचनबद्ध आणि परिवर्तनशील खर्च आणि त्याच्या घटकांच्या कलाचे विश्लेषण तक्ता 2.18 मध्ये दर्शविले आहे आणि महसुली खर्चातील वचनबद्ध खर्चाचा हिस्सा आलेख 2.10 मध्ये दर्शविला आहे

तक्ता 2.18: वचनबद्ध आणि परिवर्तनशील खर्चाचे घटक

(₹ कोटीत)

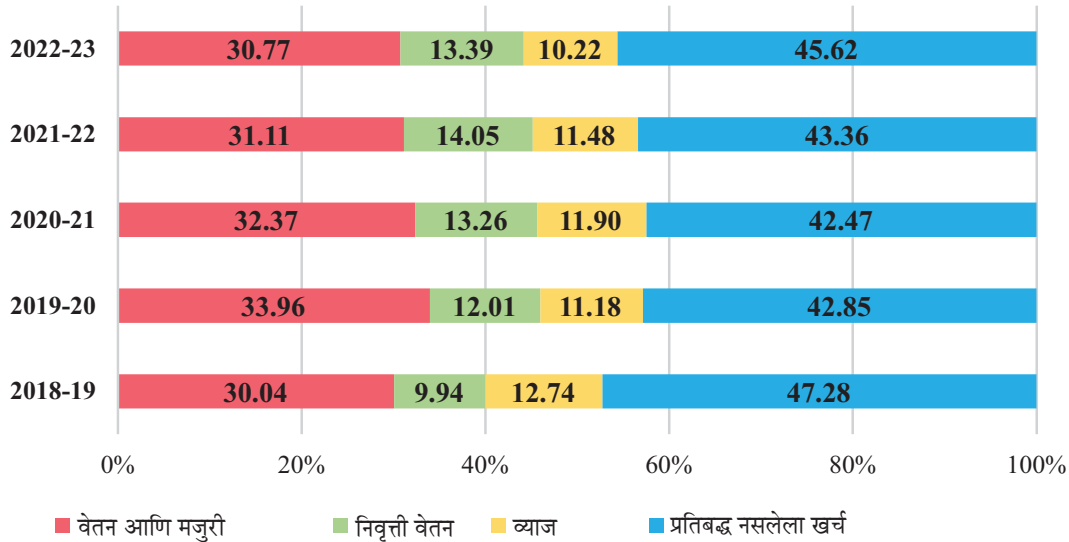
वचनबद्ध खर्चाचे घटक	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
वेतन व मजुरी*	80221.59	101981.24	100529.17	108791.45	125409.39
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	26544.73	36077.52	41194.31	49112.25	54575.45
व्याज प्रदाने	34021.25	33560.73	36969.77	40158.04	41689.16
एकूण	140787.57	171619.49	178693.25	198061.74	221674.00
परिवर्तनशील खर्चाचे घटक					
स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण	5209.07	7038.57	8633.00	4336.90	5400.44
राखीव निधीतील अंशदान	5066.88	18375.03	9780.54	14269.25	11424.22
आकस्मिकता निधीची भरपाई	2000	8000	0	0	0
राखीव निधी/इतर संस्था यांना उपकर हस्तांतरण	0	0	0	0	0
प्राप्त केंद्रीय निधीच्या तुलनेत केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या भाग भांडवलाचे अंशदान (राज्याचा हिस्सा + केंद्राचा हिस्सा)	24705.90	18639.70	13145.50	21143.66	29214.31
व्याजधारण निधीच्या शिल्लक रकमेवरील व्याजाचे प्रदान गुंतविल्याप्रमाणे भरणे आणि लोक ऋणावरील व्याज भारीत खर्च-व्याज प्रदाने म्हणून भरणे.	121.58	472.65	702.85	667.83	232.61
एकूण	37103.43	52525.95	32261.89	40417.64	46271.58

वचनबद्ध खर्चाचे घटक	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
महसुली जमेची टक्केवारी					
वचनबद्ध खर्च					
वेतन व मजुरी*	28.75	36.01	37.31	32.64	30.91
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	9.51	12.74	15.29	14.73	13.45
व्याज प्रदाने	12.19	11.85	13.72	12.05	10.28
एकूण	50.45	60.60	66.32	59.42	54.64
अपरिवर्तनीय खर्च					
एकूण	13.30	18.55	11.97	12.13	11.41
महसुली खर्चाची टक्केवारी					
वेतन व मजुरी*	30.04	33.96	32.37	31.11	30.77
निवृत्तीवेतनावरील खर्च	9.94	12.01	13.26	14.04	13.39
व्याज प्रदाने	12.74	11.18	11.90	11.48	10.22
एकूण	52.72	57.15	57.53	56.63	54.38
अपरिवर्तनीय खर्च					
एकूण	13.90	17.49	10.39	11.56	11.35
बिगर-वचनबद्ध महसुली खर्च	126234.10	128685.72	131916.51	151624.15	185934.64
महसुली खर्चाची टक्केवारी	47.27	42.85	42.47	43.36	45.62
एकूण खर्चाची टक्केवारी	41.58	38.00	38.50	38.02	39.23
अर्थसहाय्य	27397.78	28385.98	40861.58	29137.2	43150.79
बिगर-वचनबद्ध खर्चाची टक्केवारी म्हणून अर्थसहाय्य	21.70	22.06	30.98	19.22	23.21

* सहाय्यक अनुदानातून देण्यात येणारे वेतन समाविष्ट
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

आलेख 2.10: एकूण महसुली खर्चांमध्ये प्रतिबद्ध खर्चाचा हिस्सा

(टक्क्यांमध्ये)

(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2022-23 दरम्यान वचनबद्ध खर्च हा राज्याच्या महसुली जमांच्या 54.64 टक्के आणि महसुली खर्चाच्या 54.38 टक्के होता. मागील वर्षीच्या तुलनेत वचनबद्ध खर्च ₹ 23,612.26 कोटींनी (11.92 टक्के) वाढला.

वेतन व मजुरी

पाच वर्षांच्या कालावधीत (2018-19 ते 2022-23) वेतन आणि मजुरीवरील खर्च 2018-19 मधील ₹ 80,221.59 कोटींवरून ₹ 45,187.80 कोटी (56.33 टक्के) वाढून 2022-23 मध्ये ₹ 1,25,409.39 कोटी झाला. मागील वर्षाच्या तुलनेत चालू वर्षात महसुली खर्चातील त्याचा हिस्सा किंचित वाढला आणि 2022-23 मध्ये महसुली खर्चात त्याचा हिस्सा 30.77 टक्के होता.

व्याज प्रदाने

2022-23 मध्ये व्याज प्रदानांमध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 1,531.12 कोटींची (3.81 टक्के) वाढ झाली. चालू वर्षात व्याज प्रदानात प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्य विकास कर्जासाठी भरलेले जास्त व्याज, अनुदानित, अशासकीय, व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थांमधील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या भविष्य निर्वाह निधीवरील व्याज, अनुदानित अशासकीय माध्यमिक शाळांतील शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांसाठी मंजूर परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजनेवरील व्याज आणि महाराष्ट्र राज्य शासकीय कर्मचारी गट विमा योजनेवरील वाढीव खर्च यामुळे वाढ झाली.

निवृत्तीवेतन प्रदाने

नोव्हेंबर 2005 पूर्वी भर्ती झालेल्या राज्य शासकीय कर्मचा-यांना निवृत्तीवेतन आणि इतर सेवानिवृत्ती लाभांवर वर्षभरात ₹ 54,575.45 कोटी (महसुली खर्चाच्या 13.39 टक्के) खर्च झाला. मागील वर्षीच्या तुलनेत ₹ 5,463.20 कोटींची वाढ झाली होती. हे प्रामुख्याने नवीन निवृत्तीवेतन नियमावली, 1950 च्या कलम II अन्वये मंजूर सामान्य निवृत्ती वेतन लाभांव्यतिरिक्त मृत्यू-व-सेवानिवृत्ती-उपदान, 1 एप्रिल 1936 नंतरच्या सेवेसाठी निवृत्तीवेतन यावरील मोठ्या खर्चामुळे झाली होती.

2.4.2.3 राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजनेमधील परतफेड न केलेली दायित्वे

शासनाने नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर राज्य शासकीय सेवेत रुजू होणाऱ्या सर्व नविन प्रवेशितांसाठी 'राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना' लागू केली. त्यांचे अंशदान सुरुवातीला लोक लेखा (मुख्य शीर्ष '8342-117-परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना') मध्ये वर्ग करण्यात आले. राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजनेच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, कर्मचारी आणि नियुक्ता या दोघांचेही अंशदान पुढील गुंतवणूकीसाठी नियुक्त अधिकाऱ्यांकडे म्हणजेच नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड/विश्वस्त बँकेकडे ठेवण्यात यावे ही राज्य शासनाची जबाबदारी आहे. राज्य शासन निधी नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेडकडे हस्तांतरित करण्यापूर्वी तो निधी विश्वस्त बँकेमध्ये एक चालू खाते उघडून बाजूला (पार्क) ठेवतो.

महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन योजना प्रणाली (आर्किटेक्चर) स्वीकारली (ऑक्टोबर 2005) आणि 1 नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर भर्ती झालेल्या राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना लागू केली. मान्यताप्राप्त आणि अनुदानित शैक्षणिक संस्था, अकृषिक विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये आणि कृषी विद्यापीठे, जिल्हा परिषद इत्यादी ज्यांना विद्यमान निवृत्ती वेतन योजना आणि सामान्य भविष्य निर्वाह निधी योजना लागू होती, अशा सेवांमध्ये भर्ती झालेल्या कर्मचा-यांनाही परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना लागू होती.

राज्य शासनाने, नोव्हेंबर 2005 रोजी व त्यानंतर भर्ती झालेल्या राज्य शासन, जिल्हा परिषद, मान्यताप्राप्त व अनुदानित शिक्षण संस्था, कृषी/अकृषिक विद्यापीठे आणि संलग्न अशासकीय महाविद्यालये, जलसंपदा विभागांतर्गतची महामंडळे यामध्ये नियुक्त झालेल्या कर्मचा-यांसाठीही राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन योजना ऑगस्ट 2014 मध्ये लागू केली. योजनेच्या संदर्भात, कर्मचारी त्याच्या/तिच्या मूळ वेतन आणि महागाई भत्याच्या 10 टक्के अंशदान देतात आणि मूळ वेतन आणि महागाई भत्याच्या 14 टक्के अंशदान राज्य शासनाद्वारे दिले जाते. वित्त मंत्रालयाच्या 31 जानेवारी 2019 च्या अधिसूचनेनुसार 01 एप्रिल 2019 पासून कर्मचा-यांच्या अंशदानाचा दर 14 टक्क्यांपर्यंत वाढवण्यात आला आहे. संपूर्ण निधी नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड/विश्वस्त बँकामार्फत नियुक्त व्यवस्थापकाकडे हस्तांतरित केला जातो.

2022-23 दरम्यान, राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन योजनेमध्ये एकूण अंशदान ₹ 6,608.51 कोटी (कर्मचार्यांचे अंशदान ₹ 2,421.72 कोटी आणि शासनाचे अंशदान ₹ 4,186.79 कोटी) होते. राज्य शासनाने लोक लेखा मुख्य शीर्ष 8342-117- परिभाषित अंशदान निवृत्ती वेतन योजना यामध्ये ₹ 6,608.51 कोटी वर्ग केले. मुख्यशीर्ष 8342-117- परिभाषित अंशदान निवृत्ती वेतन योजना यामधून ₹ 8,194.05 कोटी नॅशनल सिव्क्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड यांच्याकडे हस्तांतरित करण्यात आले आहेत आणि 31 मार्च 2023 पर्यंतची संचयी शिल्लक ₹ 7,646.60 कोटी नॅशनल सिव्क्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड यांच्याकडे हस्तांतरित करणे बाकी आहे.

अपरिवर्तनीय खर्च

अपरिवर्तनीय खर्च ज्यामध्ये इतर समाविष्ट घटकांबरोबर स्थानिक संस्थांना वैधानिक हस्तांतरण आणि राखीव निधीतील अंशदान जे 2018-19 मधील ₹ 37,103.43 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 46,271.58 कोटीपर्यंत वाढले. महसुली खर्चात अपरिवर्तनीय खर्चाचा हिस्सा 2021-22 मधील 11.56 टक्क्यांच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये 11.35 टक्के होता. अपरिवर्तनीय खर्च (₹ 46,271.58 कोटी) मागील वर्षाच्या (₹ 40,417.64 कोटी) तुलनेत 2022-23 मध्ये 14.48 टक्क्यांनी वाढला.

2.4.2.4 अर्थसहाय्य

राज्य शासनाने सन 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत दिलेले अर्थसहाय्य तक्ता 2.19 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.19 : 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत अर्थसहाय्यावरील खर्च

	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
अर्थसहाय्य (₹ कोटींमध्ये)	27397.78	28385.98	40861.58	29137.20	43158.36
महसुली जमेच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्य	9.82	10.02	15.16	8.74	10.64
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्य	10.26	9.45	13.16	8.33	10.59

स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

अर्थसहाय्यावरील खर्च 2018-19 मधील ₹ 27,397.78 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 43,158.36 कोटीपर्यंत वाढला म्हणजेच 2018-19 मधील एकूण महसुली खर्चाच्या 10.26 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 10.59 टक्के झाला. चालू वर्षादरम्यान अर्थसहाय्याचा महसुली खर्चात 10.59 टक्के हिस्सा आणि महसुली जमांमध्ये 10.64 टक्के हिस्सा होता.

उद्योग, ऊर्जा व कामगार, कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आणि मत्स्यव्यवसाय, अन्न व नागरी पुरवठा आणि गृह या विभागांनी मोठ्या खर्चाची अर्थसहाय्य म्हणून नोंद केली.

उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभागाने ₹ 18,377.24 कोटींचे (42.58 टक्के) अर्थसहाय्य दिले. त्यापैकी, ₹ 6,000 कोटींचा मोठा हिस्सा 'प्रोत्साहन पॅकेज योजना' या योजने अंतर्गत अल्पविकसित भागात उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देण्यात आलेल्या वित्तीय सहाय्यापोटी (व्याज माफी, मूल्यवर्धित करामध्ये सवलत, वीज शुल्कात सूट, मुद्रांक शुल्क माफी इत्यादी), वीज दरात कृषी पंप ग्राहकांना ₹ 5,808.10 कोटी आणि औद्योगिक ग्राहकांना ₹ 3,387.96 कोटी सवलत दिल्याने होता.

कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आणि मत्स्यव्यवसाय विभागाने एकूण ₹ 6,696.60 कोटी अर्थसहाय्य म्हणून खर्च केले, त्यापैकी ₹ 2,416.04 कोटी प्रधानमंत्री पीक विम्यातील राज्याच्या हिश्याशी संबंधित होते.

सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभागाने ₹ 6,641.36 कोटींचे अर्थसहाय्य दिले, त्यापैकी ₹ 5,440.65 कोटी महात्मा ज्योतीराव शेतकरी कर्जमुक्ती योजनेअंतर्गत राज्याच्या प्रोत्साहन लाभ योजनेशी संबंधित होते.

अन्न व नागरी पुरवठा विभागाने दिलेल्या ₹ 3,587.06 कोटींचे अर्थसहाय्य मुख्यत्वे राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेअंतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी देण्यात येणारे अर्थसहाय्य (₹ 1,782.62 कोटी) आणि केंद्रीय आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी ₹ 1,096.32 कोटी यांचा समावेश होता.

2.4.2.5 स्थानिक संस्था व इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून वित्तीय सहाय्य

राज्य शासनाद्वारे स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदाने आणि कर्जांच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य पुरविण्यात येते. मागील वर्षाच्या तुलनेत 2022-23 दरम्यान स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदाने आणि कर्जांच्या स्वरूपात पुरविण्यात आलेल्या सहाय्याचे परिमाण तक्ता 2.20 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.20: स्थानिक संस्थांना आर्थिक सहाय्य इ.

(₹ कोटीत)

संस्था	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
(अ) स्थानिक संस्था					
महानगरपालिका आणि नगरपालिका	28958.48	30802.66	30101.99	36340.72	40832.22
पंचायती राज संस्था	21123.91	26620.62	28724.25	29417.83	37504.47
एकूण (अ)	50082.39	57423.28	58826.24	65758.55	78336.69
(ब) इतर					
शैक्षणिक संस्था (अनुदानित शाळा, अनुदानित महाविद्यालये, विद्यापीठे इ.)	31428.21	36674.10	35899.78	39536.97	47821.21
विकास प्राधिकरणे	1027.43	584.31	2303.49	1631.33	4511.15
रुग्णालये आणि इतर धर्मादाय संस्था	5707.03	5364.44	7345.86	9693.05	8030.81
इतर संस्था	34317.45	34158.76	29405.90	38152.96	49090.03
एकूण (ब)	72480.12	76781.61	74955.03	89014.31	109453.20
एकूण (अ+ब)	122562.51	134204.89	133781.27	154772.86	187789.89
वेतनावर सहाय्यक अनुदान	48137.42	60540.17	61045.62	65811.92	76234.13
भांडवली मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी सहाय्यक अनुदान	1119.47	1234.66	1686.84	1254.48	1891.15
वेतनेतर सहाय्यक अनुदान	71183.93	69840.58	69002.46	84254.44	100188.57
वस्तु रूपात दिलेले सहाय्यक अनुदान	188.04	37.35	97.53	220.26	304.01
महसुली खर्च	267021.67	300305.21	310609.76	349685.89	407614.40
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार सहाय्य	45.90	44.69	43.07	44.26	46.07
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांना देण्यात येणा-या वित्तीय सहाय्यात ₹ 33,017.03 कोटींनी (21.33 टक्के) वाढले. राज्य शासनाने 2021-22 मधील ₹ 23,006.76 कोटींच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये वस्तु व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे उद्भवलेल्या महसुलाच्या नुकसानीसाठी महानगरपालिकांना ₹ 24,448.79 कोटींचे सहाय्य दिले.

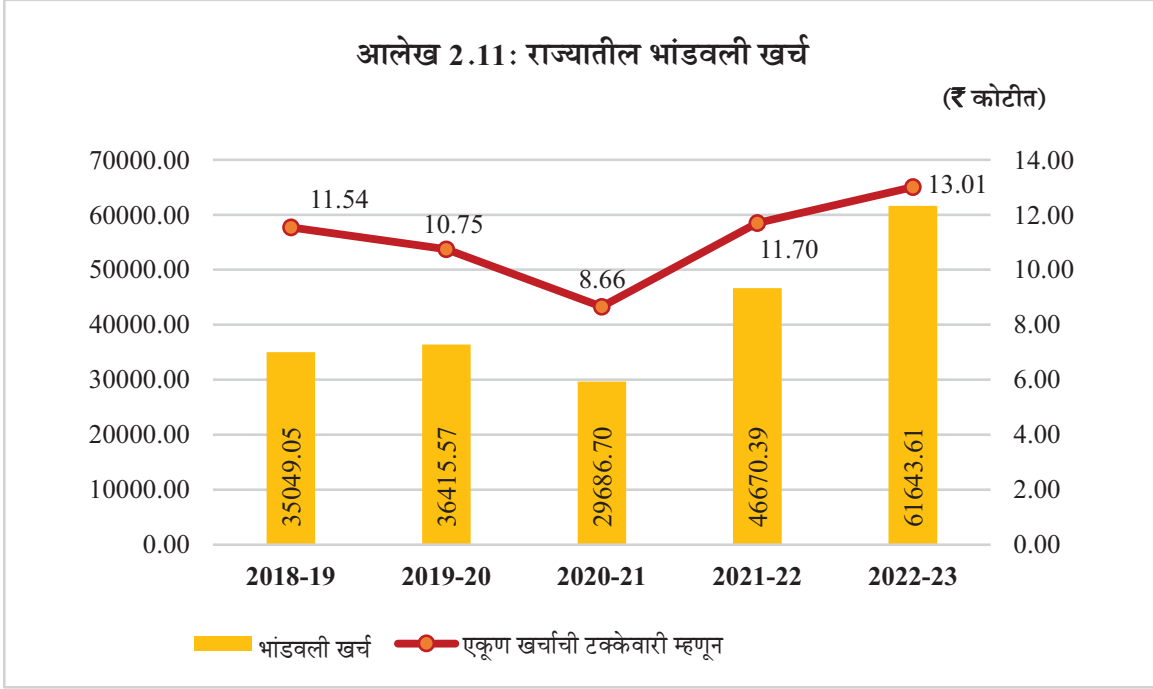
2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत 'इतर' श्रेणीतील अनुदानित संस्थांना भरीव सहाय्य प्राप्त झाले. अनुदानित संस्थांची नोंद 'इतर' श्रेणी अंतर्गत करणे, आणि राज्य शासनाच्या संबंधित अनुदान देणाऱ्या विभागांकडे निर्माण केलेल्या मालमत्तेचा तपशील नसणे ही चिंतेची बाब आहे, कारण यामुळे असे व्यवहार अपारदर्शक होतात.

भांडवली मालमत्तेच्या निर्मितीसाठी देण्यात येणा-या वित्तीय सहाय्यात (भारत सरकार आणि राज्य शासन), वस्तुरूपी सहाय्यात, वेतन आणि वेतनेतर उद्देशासाठी देण्यात येणा-या वित्तीय सहाय्यात 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये

₹ 27,076.76 कोटींची (17.87 टक्के) वाढ झाली. मागील पाच वर्षांत वेतन व वेतनेतर घटकावरील सहाय्यात सातत्याने वाढ होत असल्याचेही निदर्शनास आले. राज्य शासनाद्वारे देण्यात आलेल्या एकूण सहाय्यापैकी वेतन, वेतनेतर, भांडवली मालमत्तेची निर्मिती आणि वस्तुरूपातील सहाय्यक अनुदानात वित्तीय सहाय्याचा हिस्सा अनुक्रमे 40.60 टक्के, 53.35 टक्के, 1.01 टक्के आणि 0.16 टक्के होता.

2.4.3 भांडवली खर्च

भांडवली खर्च हा प्रामुख्याने रस्ते, इमारती इत्यादी सारख्या स्थिर पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीवरील खर्च असतो. पाच वर्षांच्या कालावधीतील (2018-19 ते 2022-23) एकूण खर्चाच्या तुलनेत भांडवली खर्चाचा कल आलेख 2.11 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2022-23 दरम्यान, भांडवली खर्च (₹ 61,643.61 कोटी) एकूण खर्चाच्या 13 टक्के होता. 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये भांडवली खर्चात 32.08 टक्के (₹ 14,973.22 कोटी) वाढ झाली. 2022-23 मध्ये ₹ 61,643.61 कोटींच्या एकूण भांडवली खर्चापैकी ₹ 25,795.11 कोटी (41.85 टक्के) रस्ते आणि पुल यावर खर्च करण्यात आले. पाटबंधारे आणि पूर नियंत्रण कामांसाठीच्या ₹ 11,119.24 कोटी (18.04 टक्के) खालोखाल कृषी आणि संलग्न सेवांवर ₹ 7,252.92 कोटी (11.77 टक्के) खर्च करण्यात आले.

2.4.3.1 भांडवली खर्चात मोठे बदल

2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान राज्याच्या भांडवली खर्चासंदर्भात विविध लेखाशीर्षांतर्गत महत्त्वपूर्ण बदल तक्ता 2.21 मध्ये अधोरेखित केले आहेत.

तक्ता 2.21: 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मधील भांडवली खर्च

(₹ कोटीत)

लेखांचे मुख्य शीर्ष	2021-22	2022-23	वाढ (+)/घट(-)
5054-रस्ते आणि पुलांवरील भांडवली खर्च	20487.61	25795.11	5307.50
4801- वीज प्रकल्पांवरील भांडवली खर्च	1267.37	492.52	(-)774.85
4702- लघु पाटबंधार्यांवरील भांडवली खर्च	1677.90	1617.26	(-)60.64
4701- मोठे व मध्यम पाटबंधार्यांवरील भांडवली खर्च	8412.41	8699.91	287.50
4210- वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्यावरील भांडवली खर्च	1612.26	1724.17	111.91
4402- मृद व जलसंधारणावरील भांडवली खर्च	2096.82	2152.57	55.75

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

2.4.3.2 भांडवली खर्चाची गुणवत्ता

एकूण ₹ 61,643.61 कोटींच्या भांडवली खर्चापैकी शासनाने ₹ 18,783.67 कोटी (भांडवली खर्चाच्या 30.47 टक्के) शासकीय महामंडळात प्रामुख्याने पाटबंधारे विकास महामंडळे (₹ 14,099.36 कोटी), ग्रामीण बँका (₹ 85.31 कोटी), शासकीय कंपन्या (₹ 4,504.91 कोटी) आणि सहकारी बँका/संस्था आणि स्थानिक संस्थांमध्ये (₹ 94.09 कोटी) गुंतविले होते.

शासनाने चालू वर्षात केलेल्या गुंतवणुकीचे आणि इतर भांडवली खर्चाचे विश्लेषण या विभागात नमूद केले आहे.

कंपन्या, महामंडळे आणि इतर संस्थांमधील गुंतवणुकीची गुणवत्ता

ज्या कंपन्या आणि महामंडळे तोट्यात आहेत आणि ज्यांची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे संपुष्टात आली आहे, अशा कंपन्या आणि महामंडळांमधील भांडवली खर्च टिकाऊ नसतो.

तोट्यात असलेल्या कंपन्या, महामंडळे आणि सहकारी संस्था, ज्यांची निव्वळ संपत्ती पूर्णपणे नष्ट झाली आहे, अशा कंपन्या आणि महामंडळात केलेल्या गुंतवणुकीचा आणि दिलेल्या कर्जाचा परिणाम भांडवली खर्चाच्या गुणवत्तेवर होतो. सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये गुंतविलेल्या भाग भांडवलातील गुंतवणुकीवरील परतावा आणि विविध संस्थांना देण्यात आलेल्या कर्जाच्या परतफेडीचा इतिहास हा भांडवली खर्चाच्या गुणवत्तेचा महत्वपूर्ण निर्धारक आहे.

31 मार्च 2023 पर्यंत राज्य शासनाने वैधानिक महामंडळे, ग्रामीण बँका, संयुक्त स्टॉक कंपन्या आणि सहकारी संस्थांमध्ये ₹ 2,07,442.12 कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली (तक्ता 2.22). या गुंतवणुकीवर 2022-23 करिताचा सरासरी परतावा 0.02 टक्के होता, तर याच कालावधीत शासनाने कर्जावर सरासरी 6.58 टक्के व्याज दिले.

तक्ता 2.22 : गुंतवणुकीवरील परतावा

गुंतवणूक/परतावा/कर्जाचे मूल्य	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
वर्षाच्या अखेरीस गुंतवणूक (₹ कोटींमध्ये)	153322.10	165024.85	173983.84	188658.45	207442.12
गुंतवणुकीवरील परतावा (₹ कोटींमध्ये)	275.48	56.53	401.02	88.36	36.01
गुंतवणुकीवरील परतावा (टक्के)	0.18	0.03	0.23	0.05	0.02
शासकीय कर्जावरील सरासरी व्याजदर ⁴ (टक्के)	7.83	7.32	7.19	6.96	6.58
व्याजदर आणि परतावा यांच्यातील फरक (टक्के)	7.65	7.29	6.96	6.91	6.56
शासकीय कर्जावरील व्याज आणि गुंतवणुकीवरील परतावा ⁵ यांच्यातील फरक (₹ कोटींमध्ये)	11729.14	12030.31	12109.28	13036.30	13613.68
⁵ वर्षाच्या अखेरीस असलेली गुंतवणूक x व्याज दर आणि परतावा यांच्यातील फरक स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

सहकार आयुक्त आणि सहकारी संस्थांचे निबंधक यांनी सादर केलेली माहिती असे दर्शविते की एकूण ₹ 193.81 कोटींची शासकीय गुंतवणूक (समभाग (इक्विटी): ₹ 54.00 कोटी आणि कर्ज: ₹ 139.81 कोटी) असलेल्या 22,905 संस्थांपैकी 11,219 संस्थांचा संचित तोटा ₹ 5,739.62 कोटी होता.

⁴ कर्ज व अग्रिमावर शासनाने दिलेला सरासरी व्याजदर = व्याज प्रदाने/[(राजकोषीय दायित्वांची मागील वर्षाची रक्कम + राजकोषीय दायित्वांची चालू वर्षाची रक्कम)/2]*100

शासकीय गुंतवणुकीचा कंपन्यांच्या लेख्यांशी ताळमेळ घालणे

राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये समभाग म्हणून शासकीय गुंतवणुकीची आकडेवारी सार्वजनिक उपक्रमांच्या लेख्यांमध्ये दिसून येणार्या आकडेवारीशी सहमत असणे आवश्यक आहे. राज्य शासनाच्या वित्तीय लेख्यांमधील आणि सार्वजनिक उपक्रमांच्या लेख्यांमधील तफावत शोधण्यासाठी आकडेवारीचा ताळमेळ करणे आवश्यक आहे. दोन्ही लेख्यांची छाननी केली असता असे दिसून आले की, वित्तीय लेख्यांनुसार, 34 सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये समभाग म्हणून शासकीय गुंतवणूक ₹ 1,29,762.69 कोटी होती, तर सार्वजनिक उपक्रमांच्या अभिलेख्यानुसार ती ₹ 2,31,213.91 कोटी होती. ₹ 1,01,451.22 कोटी रुपयांची तफावत होती, जी परिशिष्ट 2.3 मध्ये सविस्तर दर्शविली आहे. तफावत शोधण्यासाठी कालबद्ध पद्धतीने ताळमेळ करणे आवश्यक आहे.

संवितरित व वसुली झालेल्या कर्जाचे प्रमाण (2018-19 ते 2022-23)

सहकारी संस्था, महामंडळे व कंपन्यांमधील गुंतवणुकीबरोबरच राज्य शासन अनेक संस्था/संस्थांना कर्ज व अग्रिमे देते. भारत सरकार लेखा मानक-3 नुसार विशिष्ट अटी आणि शर्तींशिवाय मंजूर केलेली कर्जे उघड करणे आवश्यक आहे. अकार्यरत कंपन्यांविरुद्ध थकीत कर्जाची वसुली होण्याची शक्यता कमी आहे. 2018-19 ते 2022-23 दरम्यान दिलेले कर्जे व अग्रिमांची सविस्तर स्थिती तक्ता 2.23 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 2.23: कर्जे व अग्रिमांची स्थिती

(₹ कोटीत)

कर्जाची रक्कम/व्याज जमा/कर्जाची किंमत	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
प्रलंबित कर्जाची आरंभीची शिल्लक	25804.68	25745.56	26100.55	26830.05	28087.20
वर्षभरात वाढलेली रक्कम	1545.17	1969.86	2341.85	2436.03	4664.41
वर्षभरात वसूल झालेली रक्कम	1604.29	1614.87	1612.35	1178.88	642.62
प्रलंबित कर्जाची अखेरची शिल्लक	25745.56	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00
प्राप्त व्याज	394.00	322.00	315.87	202.05	180.85
शासनाने दिलेल्या कर्ज आणि अग्रिमावरील व्याज दर ⁵ (टक्केवारीत)	1.53	1.24	1.19	0.74	0.60
शासनाच्या थकित कर्जावर प्रदान केलेल्या व्याजाचा दर (टक्केवारीत)	7.83	7.32	7.19	6.96	6.58
प्रदान केलेल्या व्याजाच्या आणि प्राप्त झालेल्या व्याजाच्या दरातील फरक (टक्के)	(-)6.30	(-)6.08	(-)6.00	(-)6.22	(-)5.98
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

2.4.4 खर्चाचा प्राधान्यक्रम

राज्यात चांगल्या सामाजिक आणि भौतिक पायाभूत सुविधांची उपलब्धता सामान्यतः त्याच्या खर्चाची गुणवत्ता दर्शवते. राज्य शासनाने विकास खर्चावर-जो सामाजिक आणि आर्थिक सेवांवरील खर्च आहे, अधिक लक्ष केंद्रित करून योग्य खर्चाचे तर्कसंगतीकरण करणे महत्वाचे आहे. विकास खर्चावरील वाटप सुधारण्या व्यतिरिक्त, खर्चाच्या वापराची कार्यक्षमता भांडवली खर्चाशी (भांडवली खर्च + कर्जे आणि अग्रिमांचे संवितरण) एकूण खर्चाच्या गुणोत्तराने आणि शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रांवर खर्च केल्या जाणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणात देखील दिसून येते. एकूण खर्चाशी या घटकांच्या सरासरी खर्चाचे गुणोत्तर जितके जास्त असेल तितकी खर्चाची गुणवत्ता चांगली मानली जाते.

⁵ शासनाने दिलेल्या कर्जे व अग्रिमावरील व्याजदर = प्राप्त व्याज / {आरंभीची शिल्लक + कर्जे व अग्रिमांची अंतिम शिल्लक/2} * 100

तक्ता 2.24 मध्ये 2018-19 हे आधारभूत वर्ष घेऊन 2022-23 दरम्यान एकूण खर्च, सामाजिक क्षेत्रातील खर्च, आर्थिक क्षेत्रातील खर्च आणि भांडवली खर्चाच्या संदर्भात राज्याच्या राजकोषीय प्राधान्याची तुलना सामान्य राज्यांशी केली आहे.

तक्ता 2.24 : 2018-19 आणि 2022-23 मध्ये राज्याचे राजकोषीय प्राधान्य

(टक्केवारीत)

तपशील	एकूण खर्च/स्थूल राज्य उत्पन्न	सामाजिक क्षेत्रातील खर्च/एकूण खर्च	आर्थिक क्षेत्रातील खर्च/एकूण खर्च	भांडवली खर्च/एकूण खर्च	शिक्षणावरील खर्च/एकूण खर्च	आरोग्यावरील खर्च/एकूण खर्च
सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांची सरासरी 2018-19	16.38	36.60	30.65	15.58	14.76	5.07
महाराष्ट्र 2018-19	12.01	37.73	27.03	12.05	16.89	4.28
सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांची सरासरी 2022-23	15.79	38.11	29.17	15.22	14.85	5.68
महाराष्ट्र 2022-23	13.44	37.03	27.58	13.99	17.21	4.30

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23 आणि राज्य वित्त व्यवस्था लेखापरीक्षा अहवाल 2022-23 चा संकलन अहवाल

तक्ता 2.24 खालील गोष्टी दर्शवितो:

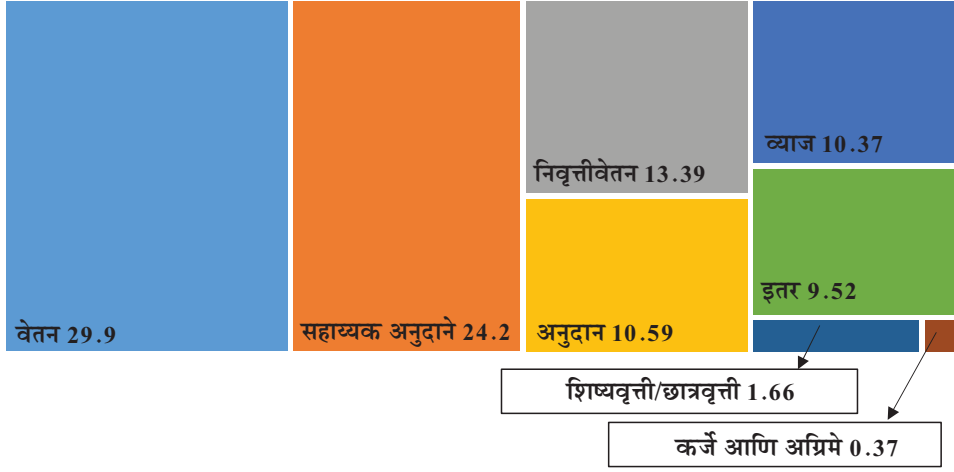
- स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या प्रमाणात राज्य शासनाचा एकूण खर्च 2018-19 मधील 12.01 टक्क्यांवरून वाढून 2022-23 मध्ये 13.44 टक्क्यांवर गेला, तर याच कालावधीत सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीमध्ये तो 16.38 टक्क्यांवरून घटून 15.79 टक्क्यांवर आला.
- भांडवली खर्चामुळे मालमत्ता निर्मिती सुलभ होते ज्यामुळे उच्च वाढीच्या संधी निर्माण होतात. भांडवली खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले गुणोत्तर 2018-19 मधील 12.05 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 13.99 टक्क्यांपर्यंत वाढले. सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीचे हे प्रमाण याच कालावधीत 15.58 टक्क्यांवरून घटून 15.22 टक्क्यांवर आले.
- महाराष्ट्रातील एकूण खर्चाशी शिक्षणावरील खर्चाचे गुणोत्तर 2018-19 मधील 16.89 टक्क्यांवरून वाढून 2022-23 मध्ये 17.21 टक्क्यांवर गेले, तर सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीच्या बाबतीत ते याच कालावधीत 14.76 टक्क्यांवरून वाढून 14.85 टक्क्यांवर गेले.
- महाराष्ट्रातील आरोग्यावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी 2018-19 मधील 4.28 टक्के असलेले गुणोत्तर किंचित वाढून 2022-23 मध्ये 4.30 टक्क्यांवर गेले, जे 2022-23 मध्ये सर्वसाधारण प्रवर्गातील राज्यांच्या सरासरीच्या 5.68 टक्क्यांपेक्षा कमी होते.

2.4.4.1 उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च

वित्तीय लेखे फक्त गौण शीर्ष स्तरापर्यंतचे व्यवहार दर्शवितात. उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च, खर्चाचे प्रयोजन/उद्देश्य ह्या बाबतीत माहिती देतो. वर्ष 2022-23 करिता उद्देश्य शीर्ष-निहाय खर्च आलेख 2.12 मध्ये दर्शविला आहे.

आलेख 2.12: उद्देश शीर्ष-निहाय खर्च 2022-23

(टक्क्यांमध्ये)

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

महसुली खर्चात वेतन 30 टक्के, त्याखालोखाल सहाय्यक अनुदाने 24 टक्के, निवृत्तीवेतन 13 टक्के, व्याज 10 टक्के आणि अर्थसहाय्य 11 टक्के होते.

2.5 लोक लेखे

अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्त प्रेषण इत्यादि विशिष्ट व्यवहारांच्या संदर्भात जमा आणि संवितरणे, जे एकत्रिकृत निधीचा भाग नसतात, ते संविधानाच्या अनुच्छेद 266(2) अंतर्गत स्थापिलेल्या लोक लेख्यात ठेवले जातात आणि राज्य विधानमंडळाद्वारे दत्तमत-अधीन नसतात. शासन याच्या संदर्भात बँकर म्हणून काम करते. वर्षादरम्यानच्या संवितरणानंतरची उर्वरित रक्कम ही शासनाकडे विविध उद्देश्याकरिता वापरण्यासाठी उपलब्ध असलेला निधी असतो.

2.5.1 निव्वळ लोक लेखे शिल्लक

राज्याच्या लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक तक्ता 2.25 मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता 2.25 : लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक

(₹ कोटीत)

क्षेत्र	उपक्षेत्र	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
आय.- अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादि	अल्प बचती, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादि	491.75	1766.69	739.89	966.64	576.44
जे.- राखीव निधी	(अ) व्याजधारक राखीव निधी	500.87	3781.61	657.53	156.33	712.25
	(ब) व्याजविरहीत राखीव निधी	(-)1073.50	6666.75	4512.62	8527.48	5247.20
के.- ठेवी आणि अग्रिमे	(अ) व्याजधारक ठेवी	3630.92	5886.57	5674.11	2105.43	1170.28
	(ब) व्याजविरहीत ठेवी	692.01	(-)686.58	333.23	500.73	2553.55
	(क) अग्रिमे	(-)0.39 ⁶	3.67	(-)1.20	(-)2.51	(-)1.40
एल.-निलंबने आणि संकीर्ण	(अ) निलंबने	49.32	289.60	(-)329.48	112.51	(-)29.85
	(ब) अन्य लेखे	(-)3541.01	3265.52	29.13	7065.46	10737.42
	(क) परदेशी सरकारकडील लेखे	0	0	0.00	(-)1.60	0.00
	(ई) संकीर्ण	0	0.01	0.00	1.60	(-)1.15
एम.-वित्तप्रेषण	(अ) धनप्रेष (मनीऑर्डर) आणि इतर वित्तप्रेषण	160.90	(-)1664.09	2128.66	(-)595.18	524.50
	(ब) आंतर-शासकीय समायोजन लेखे	(-)3.81	(-)4.67	(-)0.81	6.45	4.00
एकूण		907.06	19305.08	13743.68	18843.34	21493.24

टीप: +ve डेबिट शिल्लक दर्शविते आणि -ve क्रेडिट शिल्लक दर्शविते. # निम्न पूर्णांकन

स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

तक्का 2.25 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, लोक लेखा खात्यातील निव्वळ शिल्लक 2021-22 मधील ₹ 18,843.34 कोटींवरून घटून 2022-23 मध्ये ₹ 21,493.24 कोटी झाली.

2.5.2 राखीव निधी

राज्य शासनाच्या लोक लेख्यांतर्गत विशिष्ट आणि नेमक्या कारणांसाठी राखीव निधी निर्माण केला जातो. हे निधी राज्याच्या एकत्रिकृत निधीतून अंशदाने किंवा अनुदानातून निर्माण केलेले असतात.

मार्च 2023 पर्यंत राज्यात 21 सक्रिय राखीव निधी विशिष्ट उद्देशांसाठी राखून ठेवले होते. यापैकी, 12 निधी कार्यरत (₹ 73,362.53 कोटी) व उर्वरित नऊ निधी अकार्यरत (₹ 32.64 कोटी) होते. 31 मार्च 2023 पर्यंत या निधीमधील एकूण जमा शिल्लक ₹ 73,395.17 कोटी होती, त्यापैकी ₹ 5,520.76 कोटी व्याजधारक राखीव निधी अंतर्गत आणि ₹ 67,874.41 कोटी व्याजविरहीत राखीव निधी अंतर्गत होते.

वर्षादरम्यानच्या राखीव निधीच्या व्यवहारांचा तपशील खालील परिच्छेदांमध्ये दिलेला आहे.

2.5.2.1 एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी

राज्य शासनाने दहाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींच्या अनुषंगाने खुल्या बाजारातील कर्जांच्या परतफेडीसाठी रिझर्व्ह बँकेमार्फत चालविण्यात येणारा एकत्रित कर्ज निवारण निधी तयार (1999-2000) केला. महाराष्ट्राच्या एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधीच्या घटनेनुसार राज्य शासनाने मागील वर्षांच्या अखेरीस खुल्या बाजारातील थकित कर्जांपैकी एक ते तीन टक्के कर्ज या निधीत जमा करावयाचे असते. वर्ष 2017 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने अधिसूचना क्र. सीएसएफ.1017/सीआर-17/डब्ल्यूएम दिनांक 1 जुलै 2017 रोजी 2022-23 या आर्थिक वर्षापासून शासनाच्या थकित दायित्वांच्या मुक्तीसाठी एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधीचा वापर करण्याच्या उद्देशाने सन 2017-18 पासून लागू असलेल्या एकत्रिकृत कर्ज निवारण निधी योजनेत सुधारणा केली. रिझर्व्ह बँकेच्या सुधारित मार्गदर्शक तत्वांनुसार, राज्यांना मागील वर्षांच्या अखेरीस त्यांच्या थकित दायित्वांच्या (देशांतर्गत कर्ज + लोक लेखा दायित्व) किमान 0.5 टक्के रक्कम निधीत जमा करणे आवश्यक आहे. 2022-23 दरम्यान राज्य शासनाने निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक असलेल्या ₹ 3,031.48 कोटी ऐवजी ₹ 1,500 कोटी महसूल खात्यातून हस्तांतरित केले जे 1 एप्रिल 2022 रोजी ₹ 54,374.17 कोटींच्या एकूण प्रलंबित (खुल्या बाजार कर्ज) च्या 2.76 टक्के आणि 1 एप्रिल 2022 रोजी ₹ 4,45,079.61 कोटींच्या प्रलंबित दायित्वांच्या (देशांतर्गत कर्ज + लोक लेखा दायित्व) 0.34 टक्के होते. 31 मार्च 2023 रोजी या निधीचा एकूण संचय ₹ 60,004.03 कोटी होता.

2.5.2.2 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी

आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मधील तरतुदींच्या अनुषंगाने व तेराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार भारत सरकारने आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 च्या कलम 48 (एल) (अ) अन्वये चक्रीवादळ, दुष्काळ, भूकंप, आग, पूर, त्सुनामी, गारपीट, भूस्खलन, हिमस्खलन, ढगफुटी, किडिंचा हल्ला, हिमवर्षाव आणि थंडी यांच्या लाट ग्रस्तांना तात्काळ मदत देण्यासाठी होणारा खर्च भागविण्याकरीता 2010-11 मध्ये 9राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी“ ची स्थापना केली आहे. चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीतील वार्षिक अंशदान भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांच्यात 75:25 या प्रमाणात आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी आणि आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 च्या अनुषंगाने राज्य शासनाने सुलभ उपाययोजनांद्वारे धोके कमी करण्यासाठी समुदायआधारित स्थानिक उपक्रमांकरीता अल्प अनुदान देण्यासाठी राज्य आपत्ती निवारण निधीची निर्माण करणे आवश्यक आहे. राज्य शासनाने 8121-122 राज्य आपत्ती निवारण निधी या मुख्य शीर्षांतर्गत 31 मार्च 2023 पर्यंत राज्य आपत्ती निवारण निधीची निर्मिती केली नव्हती.

2022-23 दरम्यान राज्य शासनाला राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी भारत सरकारच्या हिश्यापोटी ₹ 2,706.40 कोटी प्राप्त झाले. राज्य शासनांचा वर्षभरातील हिस्सा ₹ 902.40 कोटी होता. राज्य शासनाने ₹ 3,608.80 कोटींची संपूर्ण रक्कम मुख्य शीर्ष 8121-122 राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीत हस्तांतरित केली.

याव्यतिरिक्त, राज्य शासनाला 2022-23 साठी राज्य आपत्ती निवारण निधीसाठी भारत सरकारचा ₹ 676.60 कोटी हिस्सा प्राप्त झाला. 2022-23 मध्ये राज्य शासनाचा हिस्सा ₹ 112.80 कोटी होता. राज्य आपत्ती निवारण निधी निर्माण झालेला नसल्याने राज्य शासनाने संपूर्ण रक्कम राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीत वर्ग केला.

31 मार्च 2023 रोजी संपलेल्या वर्षाचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षा अहवाल

2022-23 मध्ये राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीत हस्तांतरित करण्यात आलेला एकूण निधी ₹ 4,608.80 कोटी⁶ होता त्यापैकी, ₹ 3,608.80 कोटी वर्षभरात खर्च झाले आणि 31 मार्च 2023 पर्यंत निधीत ₹ 2,074 कोटी शिल्लक राहिले. राज्य शासनांनी राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीला⁷ व्याज प्रदान करणे आवश्यक आहे. हे व्याज अर्ध-वार्षिक तत्त्वावर जमा करावयाचे असते. राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीच्या गुंतवणुकीवर मिळणा-या उत्पन्नासह राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीला मिळणारी रक्कम केंद्र शासनाच्या मुदत रोखे, लिलाव केलेली कोषागार देयके आणि अनुसूचित व्यावसायिक (शेड्युल्ड कमर्शियल) बँकांमधील इतर व्याज कमावणा-या ठेवींमध्ये गुंतवली जाणार आहे.

राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राज्य आपत्ती निवारण निधी या निधीचा तपशील तक्ता 2.26 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 2.26: राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये भारत सरकार आणि राज्याचा हिस्सा

(₹ कोटीत)

01.04.2022 रोजी आरंभीची शिल्लक	2022-23 दरम्यान प्राप्त झालेला भारत सरकारचा हिस्सा	2022-23 दरम्यान राज्याचा हिस्सा	राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीकडून प्राप्त झालेले सहाय्य	2022-23 मध्ये राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीला एकूण हस्तांतरित निधी	निधीतून संवितरण	31.03.2023 रोजी शिल्लक
1074.00	3593.60	1015.20	शून्य	4608.80	3608.80	2074.00

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

वर्ष 2022-23 दरम्यान नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य (मुख्य शीर्ष 2245) यासाठीच्या खर्चाचा तपशील तक्ता 2.27 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता 2.27: मुख्य शीर्ष 2245 वरील खर्चाचा तपशील

(₹ कोटीत)

लेखाचे मुख्य शीर्ष	लेखाचे गौण शीर्ष	2022-23 दरम्यानचा खर्च
2245-नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य 02- पूर, चक्रीवादळे इ.	101-अनुग्रह सहाय्य	6743.90
	113- घरदुरुस्ती/पुनर्बांधणी यासाठी सहाय्य	97.80
	115- जमिनीतील वाळू/गाळ/क्षार काढून टाकण्यासाठी शेतक-यांना सहाय्य	49.85
	117- पशुधन खरेदीसाठी शेतक-यांना सहाय्य	16.18
	118- हानी पोहोचलेल्या होड्या व मासेमारी साधनसामग्री यांची दुरुस्ती/ती नव्याने पुरविणे यासाठी सहाय्य	13.18
	119- हानी पोहोचलेली हत्यारे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती/ती नव्याने पुरविणे तसेच कच्च्या, प्रक्रियाधीन व तयार मालाच्या नुकसानीसाठी कारागिरांना सहाय्य	1.09
	800-इतर खर्च	0.00
	उप-एकूण 02	6922.00
2245- नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणासाठी सहाय्य 80- सर्वसाधारण	800-इतर खर्च	54.04
	911- वजा-अतिरिक्त प्रदान वसुली	-0.19
	उप-एकूण 80	53.85
	एकूण	6975.85

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

⁶ राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी आणि राज्य आपत्ती निवारण निधी (केंद्र आणि राज्याचा हिस्सा)= ₹ 4,398.20 कोटी + राज्य आपत्ती निवारण निधी (केंद्राचा हिस्सा) 2021-22 शी संबंधित 2022-23 मध्ये प्राप्त झालेले ₹ 644.40 कोटी - राज्य आपत्ती निवारण निधी (केंद्राचा हिस्सा) 2022-23 शी संबंधित परंतु 2023-24 मध्ये प्राप्त झालेले ₹ 433.80 कोटी

⁷ राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सरासरी रेपो दर + दोन टक्के म्हणजेच 7.49 टक्के घेऊन व्याजाची प्रगणना केली जाते

2.5.2.3 हमी विमोचन निधी

बाराव्या वित्त आयोगाच्या अटीनुसार, राज्य शासनाने दिनांक 20 डिसेंबर 2018 च्या अधिसूचनेद्वारे राज्य स्तरीय उपक्रम किंवा इतर संस्था आणि लाभार्थ्यांनी विनंती केलेले इतर ऋण तसेच शासनाने जारी केलेल्या बंधपत्रातील हमीच्या संदर्भाने उद्भवणार्या प्रदानाच्या जबाबदारी पार पाडण्यासाठी राज्य शासन हमी विमोचन निधी गठित केला. निधीमधील संचयाचा (जमेचा) उपयोग केवळ शासनाद्वारे जारी केलेल्या हमीच्या प्रदानाकरिता करण्यात यावा आणि संस्थांनी ज्यांच्या वतीने हमी दिलेली आहे अशाकरिता उपयोग करण्यात येऊ नये.

निधी भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या केंद्रीय लेखा विभागाद्वारे प्रशासित केला जाईल आणि शासनाच्या सर्वसाधारण महसुलाच्या बाहेर ठेवण्यात येईल. भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे निधीची गुंतवणूक केली जाते.

या निधीच्या घटनेनुसार राज्य शासनाने सुरवातीला 2019-20 पासून मागील वर्षाच्या अखेरीस प्रलंबित हमीच्या किमान एक टक्का रक्कम देणे बंधनकारक आहे. त्यानंतर 2027-28 पर्यंत एकूण थकबाकीच्या पाच टक्के पातळी गाठण्यासाठी अशा प्रलंबित रकमेच्या 0.5 टक्के रक्कम दरवर्षी निधीत जमा केली जाईल.

वर्षभरात राज्य शासनाने हमी विमोचन निधीअंतर्गत आवश्यक असलेल्या ₹ 256.32 कोटी ऐवजी ₹ 213.47 कोटी निधीत हस्तांतरित केले आणि वर्षभरात रिझर्व्ह बँकेने ₹ 78.41 कोटीची गुंतवणूक केली. 31 मार्च 2023 रोजी निधीतील रक्कम ₹ 1,236.72 कोटी होती जी 31 मार्च 2022 रोजी असलेल्या एकूण प्रलंबित हमीच्या (₹ 51,263.35 कोटी) 2.41 टक्के होती.

2.5.2.4 राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी

पर्यावरण व वन मंत्रालय, केंद्र सरकारद्वारे जारी केलेल्या सूचनांच्या अनुपालनार्थ वापरकर्ता अभिकरणाद्वारे प्राप्त झालेल्या रकमेसाठी राज्य शासनास राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीची स्थापना करणे आवश्यक आहे. जमा झालेला पैसा प्रतिपूरक वनीकरण, नैसर्गिक पुनरुत्पादनास सहाय्य, वनांचे संवर्धन आणि संरक्षण, पायाभूत सुविधांचा विकास, वन्यजीव संवर्धन आणि संरक्षण आणि इतर संबंधित कार्ये इत्यादींसाठी वापरण्यात यावा.

वापरकर्ता अभिकरणाद्वारे राज्य शासनाला प्राप्त झालेला पैसा राज्याच्या लोक लेखा खात्यातील व्याज धारण करणाऱ्या विभागा अंतर्गत मुख्य शीर्ष 8336-नागरी जमा खालील गौण शीर्ष स्तरावर 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण ठेव' यामध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. प्रतिपूरक वनीकरण निधी अधिनियम, 2016 च्या कलम 3(4) नुसार निधीच्या 90 टक्के रक्कम राज्याच्या लोक लेख्यामधील मुख्य शीर्ष 8121-सामान्य आणि इतर राखीव निधीमध्ये हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे आणि जर केंद्र शासनाच्या निधिचा 10 टक्के हिस्सा मासिक आधारावर प्राप्त होत असेल तर उर्वरित 10 टक्के दरवर्षी राष्ट्रीय प्रतिपूरक वनीकरण निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. मुख्य शीर्ष '8336- नागरी ठेव' अंतर्गत 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधी' आणि मुख्य शीर्ष 8121- सामान्य आणि इतर राखीव निधी अंतर्गत 'राज्य प्रतिपूरक वनीकरण जमा' मधील उपलब्ध शिल्लकीवर व्याजाचा लागू दर हा केंद्रीय शासनाने वार्षिक आधारावर घोषित केलेल्या दरानुसार असेल. (पर्यावरण व वन मंत्रालय, केंद्र शासन यांच्याद्वारे ऑक्टोबर 2022 मध्ये जारी केलेल्या परिपत्रकांनुसार वर्ष 2022-23 साठी 3.35 टक्के)

वर्ष 2022-23 दरम्यान राज्य शासनास वापरकर्ता अभिकरणाद्वारे कोणतीही रक्कम प्राप्त झाली नाही आणि त्यामुळे राष्ट्रीय निधीमध्ये कोणतीही रक्कम जमा केली गेली नाही. राज्य शासनाला राष्ट्रीय प्रतिपूरक वनीकरण निधीकडून कोणतीही रक्कम (मागील वर्षी ₹ 285.22 कोटी प्राप्त झाली) प्राप्त झाली नाही. शासनाने ₹ 448.64 कोटी खर्च मुख्य शीर्ष 8121- सर्वसाधारण आणि इतर राखीव निधीमध्ये वर्ग केला. 31 मार्च 2023 रोजी राज्य प्रतिपूरक वनीकरण निधीमधील एकूण शिल्लक ₹ 2,781.76 कोटी होती.

⁸ वापरकर्ता अभिकरण म्हणजे कोणतीही व्यक्ति, संस्था किंवा कंपनी किंवा केंद्र किंवा राज्य शासन यांच्या विभागाद्वारे वन जमीन वनेतर जमिनीच्या उद्देशासाठी वळती करणे किंवा रद्द करण्याची विनंती करणे किंवा केंद्र सरकारद्वारे अधिनियम किंवा नियमांतर्गत दिलेल्या परवानगीनुसार वन जमिनीचा वनेतर जमिनीच्या उद्देशासाठी वापर करणे

2.5.2.5 इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याण उपकर

केंद्र शासनाने कामगारांना लाभ मिळवून देण्यासाठी उपकर आकारणे आणि संकलन यासाठी इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण उपकर अधिनियम, 1966 लागू केला. इतर गोष्टींबरोबरच, इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळाचे गठन करणे आणि अधिनियमा अंतर्गत प्रदान करण्यात आलेल्या शक्तींचा वापर करण्यासाठी प्रत्येक राज्य शासनाद्वारे नियम तयार करणे अनिवार्य आहे. त्यानुसार, महाराष्ट्र शासनाने अधिनियमा अंतर्गत इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार (रोजगार नियमन आणि सेवा शक्ती) नियम, 2007 तयार केले आणि महाराष्ट्र इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना केली. शासनाद्वारे कामगार उपकर ठेव म्हणून जमा केलेल्या रकमेचे क्रियान्वयन/संचालनासाठी हे मंडळ जबाबदार आहे. सप्टेंबर 2022 पर्यंत मंडळाने ₹ 1,185.58 कोटी कामगार उपकर म्हणून जमा केले होते. विभागाने निधीमधून केलेल्या खर्चाचा आणि 31 मार्च 2023 रोजी उपलब्ध शिल्लक रकमेचा तपशील सादर केला नव्हता.

वर्ष 2022-23 दरम्यान शासनाने उपकर/शुल्क/अधिभार (कामगार उपकर वगळता) म्हणून ₹ 1,156.76 कोटी गोळा केले. गोळा केलेल्या एकूण ₹ 1,156.76 कोटीपैकी एकही रक्कम राज्य शासनाने निर्धारित निधीत हस्तांतरित केली नव्हती परिणामी महसुली तुटीत आणि राजकोषीय तुटीत त्याप्रमाणात ऊनोक्ती झाली.

2.5.2.6 केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधीशी संबंधित व्यवहारांचा लेखाजोखा

राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोड रस्ते आणि आर्थिक महत्वाचे रस्ते) आणि पुलांच्या माध्यमातून लोहमार्गाच्या खालून किंवा त्यावरील रस्त्याचे बांधकाम करण्यासाठी आणि मानवरहित- लोहमार्ग-रस्ते क्रॉसिंगवर योग्य सुरक्षा कामे उभारण्यासाठी निधीचे वाटप आणि संवितरण करण्यासाठी केंद्र शासनाने 2001-02 मध्ये केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधी योजना सुरु केली.

भारत सरकार राज्य शासनाला विनिर्दिष्ट रस्ते प्रकल्पांवर खर्च करण्यासाठी केंद्रीय रस्ते व पायाभूत सुविधा निधी अंतर्गत वार्षिक अनुदान देते. सध्याच्या लेखांकन पद्धतीनुसार, हे अनुदान सुरुवातीला “1601- केंद्र सरकारकडून सहाय्यक अनुदान” या मुख्य शीर्षखाली महसुली जमा म्हणून वर्ग केले जाईल. त्यानंतर अशाप्रकारे प्राप्त झालेली रक्कम राज्य शासनाद्वारे महसुली खर्च मुख्य शीर्ष “3054- रस्ते आणि पूल” मार्फत मुख्य शीर्ष “8449- इतर ठेवी-103-केंद्रीय रस्ते निधीमधून अर्थसहाय्य” अंतर्गत लोक लेख्यांमध्ये हस्तांतरित करण्यात यावी. ही प्रक्रिया सुनिश्चित करते की अनुदान प्राप्त झाल्यामुळे लेख्यामध्ये महसुली आधिक्यात अत्युक्ती किंवा महसुली तुटीत उन्योक्ती होणार नाही. केंद्रीय रस्ते निधी अंतर्गत विहित रस्त्यांच्या कामांवरील खर्च प्रथम संबंधित भांडवली किंवा महसुली खर्च विभाग (मुख्य शीर्ष 5054 किंवा 3054) अंतर्गत वर्ग केला जाईल आणि संबंधित मुख्य शीर्ष (5054 किंवा-3054 यथास्थिती) मध्ये वजावट खर्च म्हणून मुख्य शीर्ष 8449 अंतर्गत लोक लेख्यातून परतफेड केली जाईल.

वर्ष 2022-23 दरम्यान महाराष्ट्र शासनाला रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालयाकडून ₹ 1,084.15 कोटी अनुदान प्राप्त झाले, जे केंद्रीय रस्ते निधी (मुख्य शीर्ष 8449-इतर ठेवी-103-केंद्रीय रस्ते निधीकडून सरकारी आर्थिक अनुदान) मध्ये हस्तांतरित करण्यात आले.

2.5.2.7 राज्याचा एकत्रिकृत निधी किंवा लोक लेख्याबाहेरील निधी

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 267 मधील तरतुदींच्या अधीन राहून अनुच्छेद 266 (1) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, एखाद्या राज्य शासनाला प्राप्त होणारा सर्व महसूल, त्या शासनाने कोषागार देयके, कर्जे किंवा अर्थोपाय अग्रिमाद्वारे उभारलेली सर्व कर्जे आणि कर्जांच्या परतफेडीसाठी त्या शासनाला प्राप्त झालेले सर्व पैसे हे सर्व मिळून राज्याचा एकत्रिकृत निधी तयार होतो. अनुच्छेद 266 (2) मध्ये अशी तरतूद आहे की एखाद्या राज्य शासनाला किंवा त्यांच्या वतीने प्राप्त होणारा इतर सर्व सार्वजनिक पैसा, यथास्थिती, राज्याच्या लोक लेख्यात जमा केला जाईल.

एकत्रिकृत निधीबाहेर निधी निर्माण करून सार्वजनिक खर्चाची पूर्तता करण्यात आल्याचे उदाहरण भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या यापूर्वीच्या राज्य वित्त अहवालात⁹ नमूद करण्यात आले होते. चालू वर्षात ही पद्धत खाली चर्चा केल्याप्रमाणे सुरु राहिली.

⁹ भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचा 2013-14, 2014-15, 2016-17, 2019-20 व 2020-21 या वर्षांच्या राज्य वित्तीय अहवालातील अनुक्रमे परिच्छेद 1.2.3, परिच्छेद 1.5.2, परिच्छेद 1.2.3, परिच्छेद 4.1.1 व परिच्छेद 4.1.1

2.5.2.7.1 महाराष्ट्र निवारा निधी

(अ) गृहनिर्माण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी केंद्रीय सहाय्याद्वारे विविध गृहनिर्माण योजना राबविण्यासाठी शासनाच्या संसाधनांना पूरक करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र निवारा निधीची निर्मिती (मे 2010) केली. महाराष्ट्र निवारा निधीला महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण यांच्याकडून निधी आणि झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने गोळा केलेल्या जमिनीच्या अधिमुल्याच्या 90 टक्के रकमेच्या माध्यमातून झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडून आवर्ती अंशदान प्राप्त होईल. महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरणाच्या अखत्यारित निर्माण केलेल्या निधीचे महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरणाच्या लेखापरीक्षणाच्या धर्तीवर याचे लेखापरीक्षण केले जाईल आणि महाराष्ट्र निवारा निधीचे वार्षिक लेखे व लेखापरीक्षा अहवाल दरवर्षी विधिमंडळात सादर केला जाईल.

स्थापनेपासून मार्च 2023 पर्यंत महाराष्ट्र निवारा निधीला महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरणाकडून आणि झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने गोळा केलेल्या जमिनीच्या अधिमुल्याच्या 90 टक्के रकमेच्या माध्यमातून झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडून आवर्ती अंशदान असे ₹ 48,257.72 कोटी प्राप्त झाले.

2022-23 दरम्यान लेख्यातील जमा ₹ 5,887.91¹⁰ कोटी आणि प्रदाने ₹ 5,858.85¹¹ कोटी होती. महाराष्ट्र निवारा निधीच्या जमा व खर्चाचा लेखापरीक्षा अहवाल आणि वार्षिक लेखे राज्य विधिमंडळास सादर (सप्टेंबर 2023) करण्यात आले नव्हते.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचे सेवा, अधिकार व शर्ती अधिनियम, 1971 च्या कलम 20 (1) अन्वये भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी लेखापरीक्षण केलेल्या महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण ह्या स्वायत्त संस्थेच्या अंतर्गत हा निधी निर्माण करण्यात आल्याने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण अधिनियम, 1976 मध्ये औपचारिक दुरुस्ती करून महाराष्ट्र निवारा निधीची निर्मिती आणि त्यानंतर निधीची लेखापरीक्षण व्यवस्था भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचे सेवा, अधिकार व शर्ती अधिनियम, 1971 अंतर्गत आवश्यक होती. तसेच, वित्त विभागाने महाराष्ट्र निवारा निधीला प्रशासकीय व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण अधिनियम, 1976 मध्ये आवश्यक त्या सुधारणा कराव्यात आणि भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याकडून निधीचे लेखापरीक्षण करावे असे निर्देश (ऑगस्ट 2017) गृहनिर्माण विभागाला दिले होते. तथापि, महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण अधिनियमात अद्याप (सप्टेंबर 2023) दुरुस्ती झालेली नाही. महाराष्ट्र निवारा निधीला 12 वर्षे झाल्यानंतरही महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण अधिनियम, 1976 मधील सुधारणा दुर्लक्षित राहिल्या.

(ब) महाराष्ट्र शासनाने निवारा निधीमधून प्रधानमंत्री आवास योजनेचा राज्याचा हिस्सा मुक्त करण्याचा निर्णय फेब्रुवारी 2018 मध्ये घेतला. त्यानुसार, 2020-21 पर्यंत महाराष्ट्र निवारा निधीमधून राज्याचा हिस्सा ₹ 1,619.34 कोटी मुक्त करण्यात आला. भारत सरकारने केंद्र पुरस्कृत योजना निधी वाटप सुरळीत करण्यासाठी एक नवीन प्रणाली सुरू (एप्रिल 2021) केली. या प्रणालीनुसार, प्रत्येक राज्य शासनाला प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी एक एकल नोडल अभिकरण नियुक्त करावे लागते. एकल नोडल अभिकरण राज्य शासनाने शासकीय कामकाज करण्यासाठी अधिकृत केलेल्या अनुसूचित व्यावसायिक बँकेत राज्य स्तरावर प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेसाठी एक नोडल खाते उघडेल. योजनेसाठीचा निधी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे राज्यांना मुक्त केला जातो, ज्यामध्ये राज्याचा हिस्सा असलेल्या प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेसाठी राज्याच्या अर्थसंकल्पात प्रत्येक राज्य शासनाद्वारे केंद्र आणि राज्याच्या हिश्यासाठी स्वतंत्र वाहिनी (लाइन) उघडणे आणि दोन्ही घटकांसाठी राज्याच्या अर्थसंकल्पात निधीची आवश्यक तरतूद करणे समाविष्ट आहे.

¹⁰ यामध्ये चटई क्षेत्र निर्देशांक अधिमूल्य (मुंबई व कोकण मंडळ) ₹ 121.11 कोटी, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण अधिमूल्य ₹ 176.90 कोटी, प्रधानमंत्री आवास योजना (केंद्रीय) यामधून प्रतिपूर्ति ₹ 743.62 कोटी, गुंतवणूक ₹ 4,596.50 कोटी, व त्यावरील व्याज ₹ 179.48 कोटी समाविष्ट आहेत

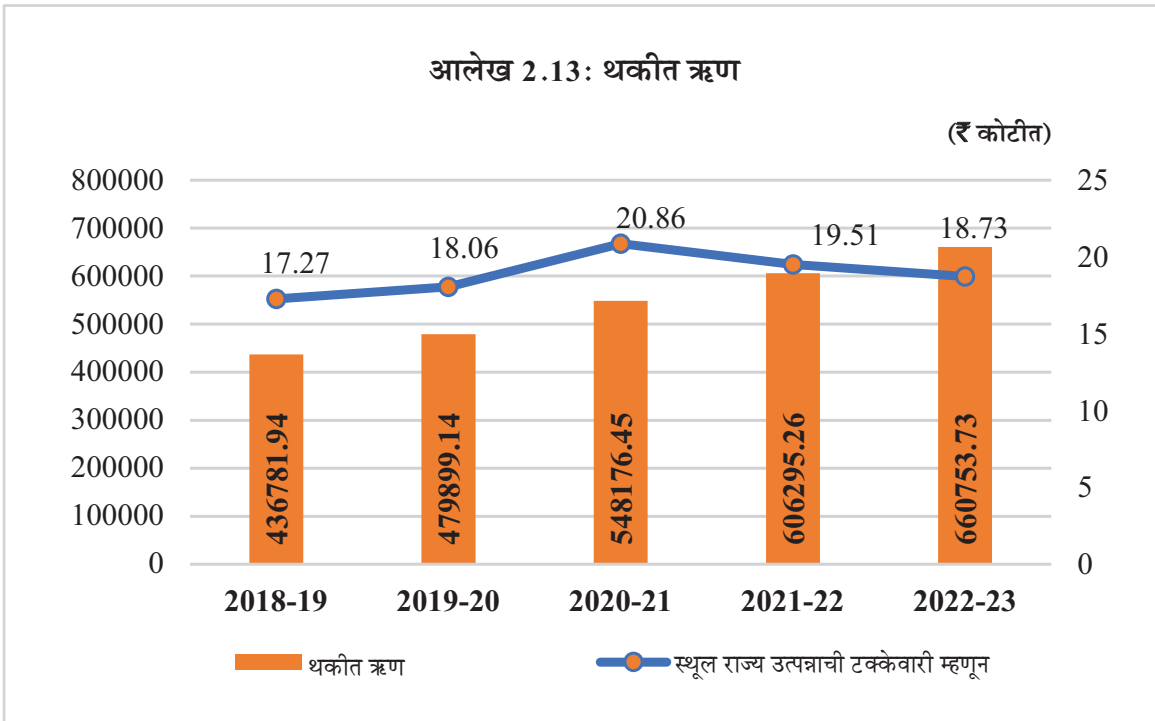
¹¹ यामध्ये गुंतवणूक रक्कम ₹ 5,152.00 कोटी, प्रधानमंत्री आवास योजना (केंद्रीय) एकल नोडल अभिकरण मधून ₹ 654.81 कोटी चटई क्षेत्र निर्देशांक अधिमूल्य परतफेड ₹ 26.17 कोटी

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली व्यवस्थेला प्रतिसाद म्हणून, गृहनिर्माण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी भारत सरकारला माहिती दिली की प्रधानमंत्री आवास योजनेचा राज्य हिस्सा महाराष्ट्र निवारा निधीकडून एकल नोडल अभिकरणाला देण्यात आला आहे, जो एक अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय स्रोत आहे. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली व्यवस्थेमध्ये अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय स्रोतामधून प्रदाने हस्तगत करण्याची कोणतीही तरतूद नव्हती आणि म्हणूनच सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली व्यवस्थेमध्ये राज्याचा हिस्सा प्रतिबिंबित होत नव्हता. गृहनिर्माण विभागाने सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली व्यवस्थेमधील बिगर अर्थसंकल्पीय संसाधने जोडण्याची (मॅपिंग) व्यवस्था करण्याची विनंती केली. भारत सरकारने हे नाकारत (नोव्हेंबर 2022) राज्याचे हिस्से राज्याच्या कोषागाराद्वारे वळविण्याची सूचना केली, जी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली व्यवस्थेशी एकात्मित होती. त्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने 2022-23 मध्ये ₹ 917.91 कोटी केंद्रीय अनुदानाच्या तुलनेत प्रधानमंत्री आवास योजनेचा राज्याचा हिस्सा भागविण्यासाठी अर्थसंकल्पात ₹ 611.28 कोटीची तरतूद केली.

एकल नोडल अभिकरणाची अंमलबजावणी आणि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली व्यवस्थेमध्ये अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय स्रोत जोडण्यास भारत सरकारने दिलेला नकार ह्यामुळे, महाराष्ट्र निवारा निधी हा अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय स्रोत म्हणून सुरु ठेवण्याविषयी पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता आहे, कारण राज्य शासनाला केंद्र पुरस्कृत योजनेचा राज्याचा हिस्सा आता राज्याच्या कोषागाराद्वारे मुक्त करणे बंधनकारक आहे. महाराष्ट्र निवारा निधी अंतर्गत नियोजित कामे नियमित अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेद्वारे करणे योग्य ठरेल.

2.6 लोक दायित्व व्यवस्थापन

लोक दायित्वाचे व्यवस्थापन म्हणजे आवश्यक प्रमाणात निधी उभा करण्यासाठी, त्याची जोखीम आणि खर्चाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आणि शासनाने अधिनियमिती केलेल्या किंवा इतर कोणत्याही वार्षिक अर्थसंकल्पीय घोषणांद्वारे निर्धारित केलेल्या इतर सार्वभौम कर्ज व्यवस्थापन उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी शासनाच्या दायित्वाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी रणनीती तयार करून आणि अंमलात आणण्याची प्रक्रिया आहे. प्रलंबित दायित्वाची रक्कम आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी आलेख 2.13 मध्ये दर्शविली आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

राज्याचे प्रलंबित कर्ज (राजकोषीय दायित्व) 2018-19 मधील ₹ 4,36,781.93 कोटीवरून वाढून 2022-23 अखेर ₹ 6,60,753.73 कोटी झाले. 2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत प्रलंबित कर्जाचे असलेले 18.73 टक्के गुणोत्तर राजकोषीय जबाबदाऱ्या व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाने निर्धारित केलेल्या मर्यादेपेक्षा (18.14 टक्के) अधिक होते.

2.6.1 दायित्व रूपरेखा: घटक

राज्य शासनाची एकूण दायित्वे ही लोक ऋण (देशांतर्गत ऋण आणि केंद्र शासनाकडून कर्जे) आणि लोक लेखातील दायित्वांद्वारे तयार होतात. राज्याच्या देशांतर्गत ऋणामध्ये बाजार कर्ज, रिझर्व्ह बँकेकडून अर्थोपाय अग्रिमे, राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला देण्यात येणारे विशेष रोखे (सिक्युरिटीज) आणि वित्तीय संस्थांकडून घेतलेली कर्जे इत्यादींचा समावेश होतो.

दायित्वांचा घटक-निहाय कल तक्ता 2.28 मध्ये दर्शविला आहे.

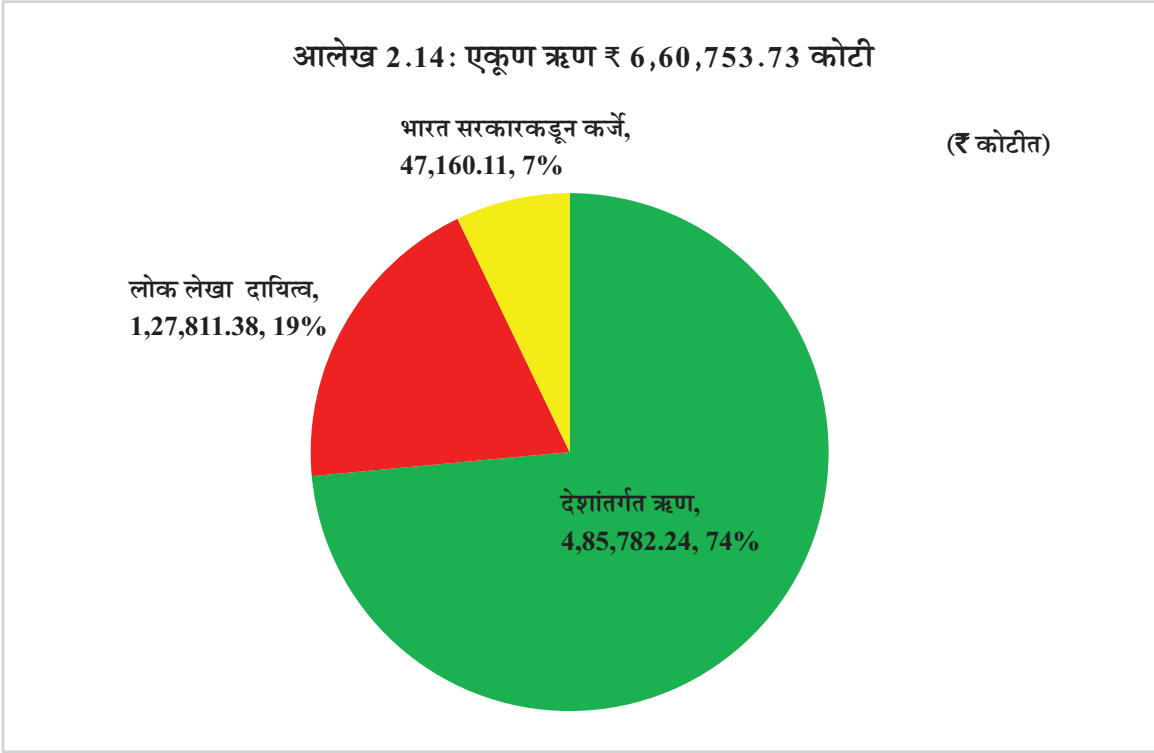
तक्ता 2.28: लोक दायित्वांचा घटक-निहाय कल

(₹ कोटीत)

वित्तीय दायित्वांचे घटक	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
एकूण प्रलंबित दायित्वे (अ+ब)	436781.94	479899.14 ⁵	548176.45	606295.26	660753.73
लोक ऋण (अ)	335020.67	367552.41	428481.78	483035.30	532942.35
देशांतर्गत ऋण	328521.95	361132.26	408036.24	445079.61	485782.24
केंद्र शासनाकडून कर्जे	6498.72	6420.15	20445.54 [#]	37955.69 [#]	47160.11
लोक लेखा दायित्व (ब)	101761.27	112346.73	119694.67	123259.96	127811.38
(i) अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी ई.	25683.71	27450.40	28190.29	29156.93	29733.37
(ii) व्याजधारक राखीव निधी	203.46	3985.08	4642.62	4798.95	5511.20
(iii) व्याजरहित राखीव निधी	7884.68	7721.83	7665.02	7501.17	7040.07
(iv) व्याजधारक ठेवी	46192.77	52079.34	57753.45	59858.88	61029.16
(v) व्याजरहित ठेवी	21796.65	21110.07	21443.30	21944.03	24497.58
प्रलंबित दायित्वांच्या वाढीचा दर (टक्केवारी)	1.01	9.87	14.23	10.60	8.98
स्थूल राज्य उत्पन्न	2528854	2657371	2627542	3108022	3527084
दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	17.27	18.06	20.86	19.51	18.73
लोक ऋणांतर्गत एकूण जमा आणि इतर दायित्वे	79505.99	130325.03	171674.22	156649.53	162828.08
लोक ऋणांतर्गत एकूण परतफेड आणि इतर दायित्वे	75138.11	87212.01	103396.91	98530.72	108369.61
उपलब्ध निव्वळ निधी	4367.88	43113.02	68277.31	58118.81	54458.47
ऋणाची परतफेड/ऋण जमा (टक्के)	94.51	66.92	60.23	62.90	66.55
⁵ केंद्रीय कर्जापोटी भरलेल्या ज्यादा हप्त्यावरील ₹ 3.58 कोटींची माफी आणि वित्त मंत्रालय, व्यय विभाग यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे 2013-14 मध्ये समायोजित केलेली ₹ 7.76 कोटींची माफी परत/रद्द केल्यामुळे करण्यात आलेल्या प्रपत्र दुरुस्तीमुळे ₹ 4.18 कोटींनी वाढ झाली आहे.					
[#] 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे सलग कर्ज प्राप्त झाले. भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकी अंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने निर्धारित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही इत्यादी					
स्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					

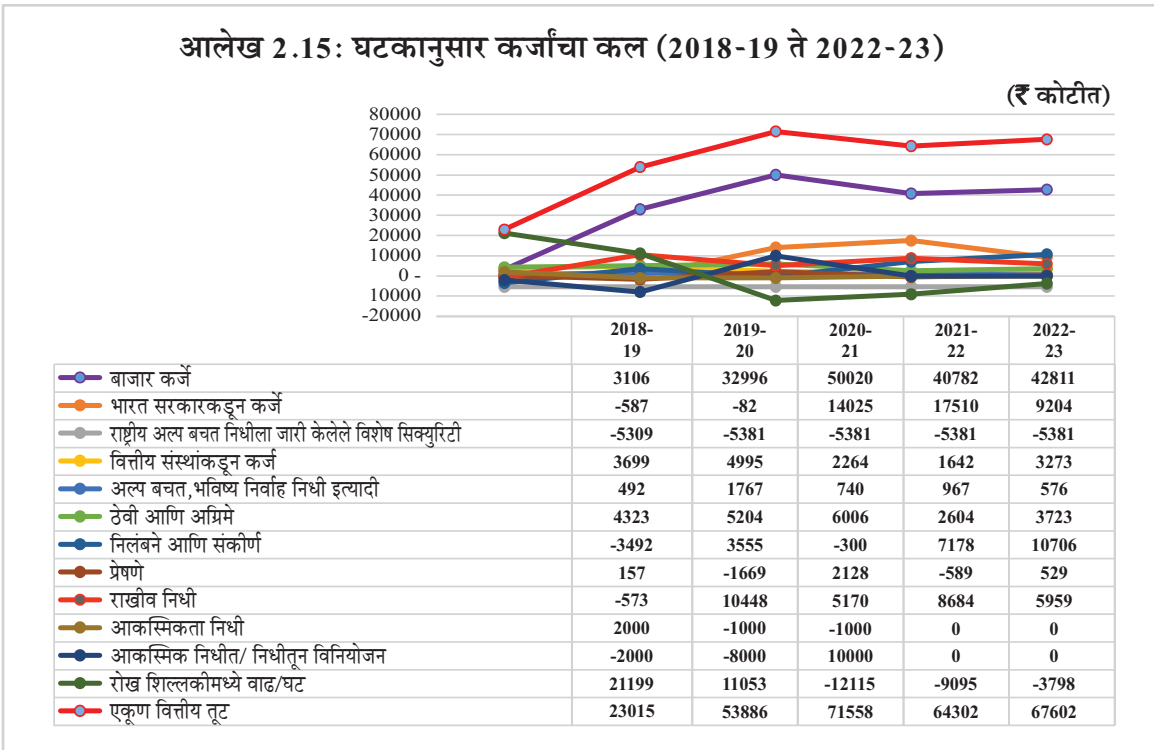
राज्याची एकूण दायित्वे 2018-19 मधील ₹ 4,36,781.94 कोटीवरून वाढून 2022-23 मध्ये ₹ 6,60,753.73 कोटी झाली, 51.28 टक्के झालेली वाढ ही प्रामुख्याने लोक ऋणात (₹ 1,97,921 कोटी) झालेली 59.08 टक्के आणि लोक लेखातील दायित्वांमध्ये (₹ 26,050.10 कोटी) झालेली 25.60 टक्के वाढ यामुळे होती. 2021-22 मधील 10.60 टक्क्यांच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये एकूण दायित्वे 8.98 टक्क्यांनी वाढली. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राजकोषीय दायित्वांचे गुणोत्तर 2018-19 मधील 17.27 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 18.73 टक्क्यांपर्यंत वाढले.

2022-23 मधील एकूण दायित्वांची रचना आलेख 2.14 मध्ये दर्शविली आहे.

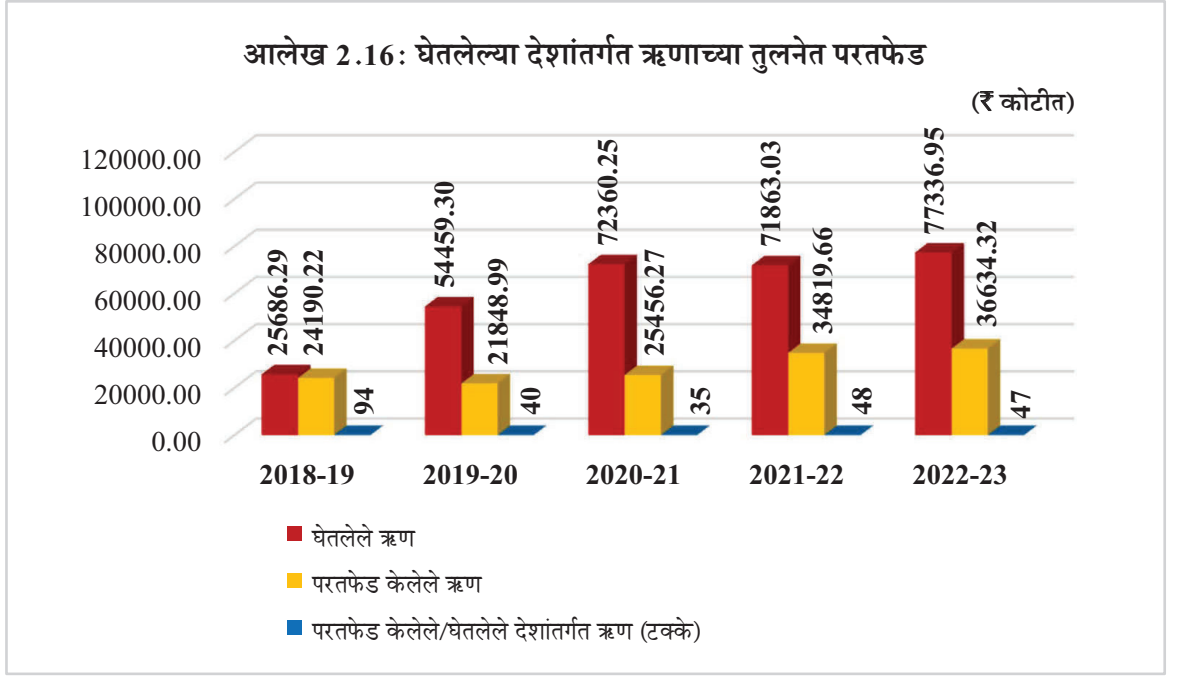
(स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीतील घटक-निहाय दायित्वांचा कल आलेख 2.15 मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान घेतलेल्या देशांतर्गत ऋणाच्या तुलनेत फेडलेले ऋण आलेख 2.16 मध्ये चित्रित केले आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण 2018-19 मधील ₹ 25,686.29 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 51,650.66 कोटींनी (201.08 टक्के) वाढून ₹ 77,336.95 कोटी झाले. 2022-23 मध्ये देशांतर्गत ऋणावरील व्याजापोटी ₹ 36,634.32 कोटी प्रदान करण्यात आले. तसेच, उभारलेल्या देशांतर्गत ऋणाच्या 2021-22 च्या 48 टक्क्यांच्या तुलनेत आधीच्या ऋणाच्या परतफेडीसाठी 2022-23 मध्ये 47 टक्के रक्कम वापरण्यात आली.

राजकोषीय तुटीतील महसुली तुटीचा हिस्सा हा सद्यस्थितीतील उपयोगासाठी घेतलेल्या कर्जाकडून निधीचा किती प्रमाणात वापर केला गेला हे दर्शवितो. महसुली तुटीशी राजकोषीय तुटीचे सातत्याने असणारे उच्च गुणोत्तर हे देखील सूचित करते की राज्याचा मालमत्तेचा आधार सातत्याने कमी होत आहे आणि कर्जाच्या भागाकडे (राजकोषीय दायित्वे) कोणत्याही मालमत्तेचा पर्याय (बॅकअप) नाही.

2022-23 दरम्यान राजकोषीय तूट भरून काढल्यानंतरची एकूण तूट (रोख शिल्लकीत वाढ) तक्ता 2.29 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.29 : 2022-23 मध्ये राजकोषीय तुटीला वित्तपुरवठा करणा-या घटकांतर्गत जमा आणि संवितरणे

(₹ कोटीत)

तपशील	जमा	संवितरण	निव्वळ
1 बाजारातील कर्जे	71995.77	29185.00	42810.77
2 केंद्र शासनाकडून कर्जे	10235.89	1031.46	9204.43
3 राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला जारी करण्यात आलेले विशेष रोखे	0	5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्जे	5341.20	2068.62	3272.58
5 अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	5912.69	5336.25	576.44
6 ठेवी आणि अग्रिमे	60351.62	56629.19	3722.43
7 निलंबने आणि संकीर्ण	11526.46	820.06	10706.40
8 वित्तप्रेषणे	54251.90	53723.40	528.50
9 राखीव निधी	11424.23	5464.78	5959.45
10 आकस्मिकता निधी	200	200	0.00
11 आकस्मिकता निधीचा विनियोग	200	200	0.00
12 एकंदर तूट	231439.76	160039.47	71400.29
13 रोख शिल्लकीमध्ये वाढ (-)/घट (+)	77692.29 (आरंभीची शिल्लक)	81490.71 (अखेरची शिल्लक)	(-)3798.42
14 स्थूल राजकोषीय तूट	309132.05	241530.18	67601.87

स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

तक्ता 2.30 मध्ये प्रतिबिंबित केल्याप्रमाणे राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्याच्या पद्धतीत रचनात्मक बदल झाला आहे.

तक्ता 2.30: राजकोषीय तुटीचे घटक आणि त्याचा वित्तीय आकृतीबंध

(₹ कोटीत)

तपशील	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
राजकोषीय तुटीची रचना	23015.33	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87
1 महसुली तूट	11974.60	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47
2 निव्वळ भांडवली खर्च	(-)35049.05	(-)36415.57	(-)29686.70	(-)46670.39	(-)61643.61
3 निव्वळ कर्जे आणि अग्रिमे	59.12	(-)354.99	(-)729.50	(-)1257.15	(-)4021.79
राजकोषीय तुटीचा वित्तीय आकृतीबंध*					
1 बाजारातील कर्जे	3106.39	32996.31	50020.38	40781.64	42810.77
2 केंद्र शासनाकडून कर्ज	(-)587.35	(-)82.75	14025.39 [#]	17510.15 [#]	9204.43
3 राष्ट्रीय अल्पबचत निधीस जारी केलेले विशेष रोखे	(-)5309.46	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्ज	3699.14	4994.71	2264.29	1642.44	3272.58
5 अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	491.75	1766.69	739.88	966.64	576.44
6 ठेवी आणि अग्रिमे	4322.54	5203.66	6006.13	2603.65	3722.43
7 निलंबने आणि संकीर्ण	(-)3491.69	3555.13	(-)300.30	7177.97	10706.40
8 वित्तप्रेषणे	157.09	(-)1668.76	2127.85	(-)588.73	528.50
9 राखीव निधी	(-)572.63	10448.36	5170.15	8683.81	5959.45
10 आकस्मिकता निधीची परतफेड झाली नाही	2000.00	(-)1000.00	(-)1000.00	निरंक	निरंक
11 आकस्मिकता निधीत/निधीतून विनियोजन	(-)2000.00	(-)8000.00	10000.00	निरंक	निरंक
12 एकंदर तूट	1815.78	42832.64	83673.06	73396.86	71400.29
13 रोख शिलकीत वाढ (-)/घट (+)	21199.55	11053.55	(-)12115.01	(-)9095.00	(-)3798.42
14 स्थूल राजकोषीय तूट	23015.33	53886.19	71558.05	64301.86	67601.87
15 निव्वळ बाजारातील कर्जे/ राजकोषीय तूट (टक्के)	13.5	61.2	69.9	63.4	63.33
16 निव्वळ भांडवली खर्च/मुदत ठेवी (टक्के)	152.3	67.6	41.5	72.58	91.19

स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

* सर्व आकडे संबंधित वर्षातील संवितरणाचे निव्वळ आहेत

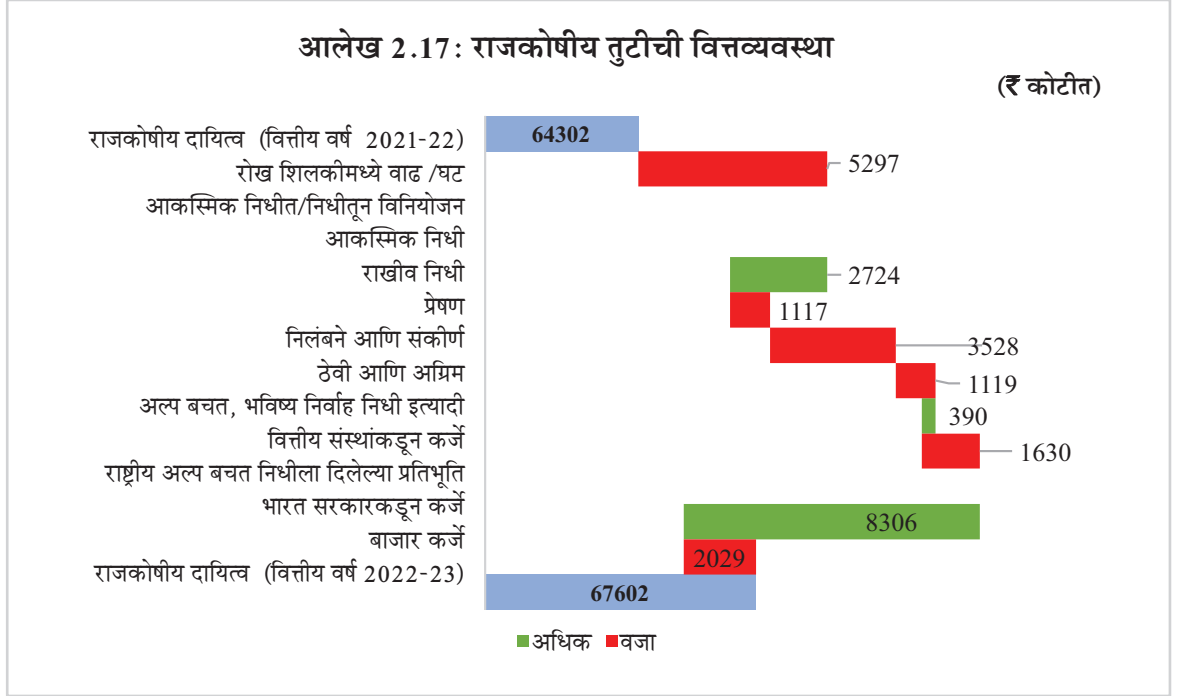
2020-21 आणि 2021-22 या वर्षात महाराष्ट्र शासनाला वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे कर्ज लागोपाठ प्राप्त झाले. भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने निर्धारित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही

राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्यातून महसुली व कर्जविरहित जमापेक्षा निधीची गरज भागविण्यासाठी राज्याने घेतलेल्या विविध कर्जांचे प्रमाण स्पष्ट होते. महसुली तूट, निव्वळ भांडवली खर्च आणि निव्वळ कर्जे व अग्रिमे हे वित्तीय तुटीचे घटक आहेत.

तक्ता 2.29 आणि तक्ता 2.30 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2021-22 आणि 2022-23 या कालावधीत राजकोषीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्यात बाजारातील कर्जांचा हिस्सा 63 टक्क्यांवर स्थिर आहे. भांडवली खर्चात मुख्यत्वे वाढ झाल्याने राजकोषीय तूट गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ₹ 3,300.01 कोटीनी वाढली. राजकोषीय तुटीच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात निव्वळ भांडवली खर्च 2021-22 मधील 72.58 टक्क्यांपर्यंत 2022-23 मध्ये 91.19 टक्क्यांपर्यंत वाढला, जे हे दर्शवितो की कर्जाचा मोठा भाग भांडवली खर्चासाठी वापरला गेला.

स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात राजकोषीय तूट 2021-22 मधील 2.07 वरून 2022-23 मध्ये 1.92 पर्यंत कमी झाली, जी राजकोषीय दायित्व आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापनामध्ये निर्धारित केलेल्या 3.5 टक्क्यांच्या लक्ष्यापेक्षा बरीच कमी होती. राजकोषीय तुटीचा वित्त पुरवठा आलेख 2.17 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: 2022-23 साठीचे वित्तीय लेखे)

2.6.2 ऋणाची रूपरेषा: परिणतता आणि परतफेड

ऋणाची परिणतता (मॅच्युरिटी) आणि परतफेड रूपरेषा ऋण परतफेड किंवा ऋण सेवेसाठी शासनाकडून बांधिलकी दर्शविते. परिणत ऋणाची परतफेड वेळेवर केली जाते. बाजार कर्ज साधारणपणे 10 वर्षांच्या कालावधीसाठी घेतले जाते. रिझर्व्ह बँकेच्या सल्ल्यानुसार कर्ज उभारण्याकरिता भारीत (वेटेड) सरासरी व्याज दरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी “ग्रीन श्यू” “रिईश्यू” “बायबॅक” इत्यादी पर्यायांचा उपयोग केला जातो. 31 मार्च 2023 रोजी परिणत रूपरेषा तक्ता 2.31 मध्ये दर्शविली आहे.

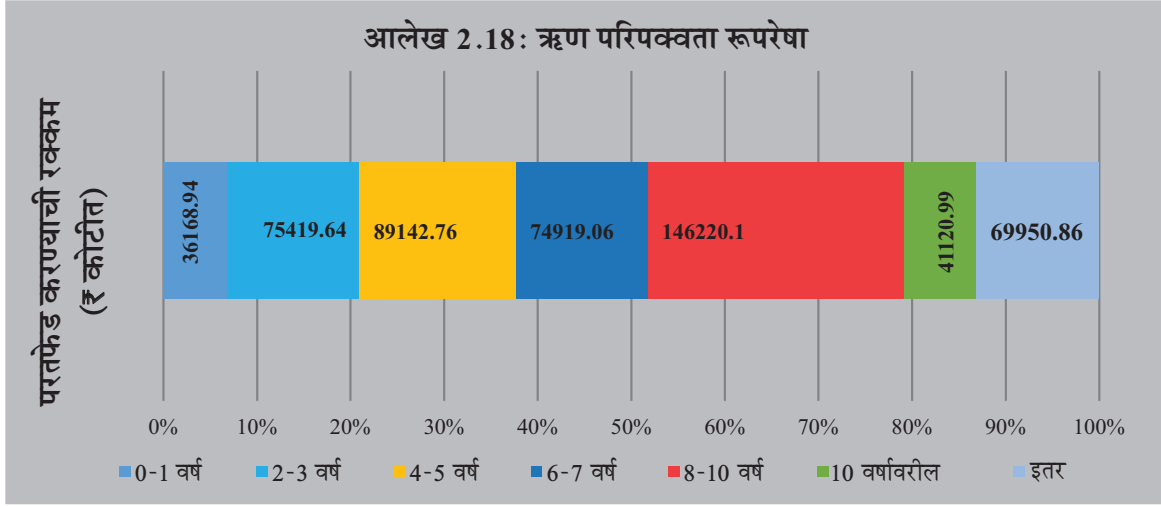
तक्ता 2.31: राज्य ऋणाच्या परतफेडीची ऋण परिणत रूपरेषा

परिणततेचे वर्ष	परिणतता रूपरेषा	रक्कम (₹ कोटीत)			प्रलंबित लोक ऋणाची परिणतता रूपरेषा (टक्क्यांमध्ये)
		देशांतर्गत ऋण	भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	एकूण प्रलंबित लोक ऋण	
2023-24 पर्यंत	0-1	35644.10	524.84	36168.94	6.79
2024-25 ते 2025-26 दरम्यान	2-3 वर्षे	74840.21	579.43	75419.64	14.15
2026-27 ते 2027-28 दरम्यान	4-5 वर्षे	89006.80	135.96	89142.76	16.73
2028-29 ते 2029-30 दरम्यान	6-7 वर्षे	74851.71	67.35	74919.06	14.06
2030-31 ते 2032-33 दरम्यान	8-10 वर्षे	146204.27	15.83	146220.10	27.44
2033-34 पासून पुढे	10 वर्षांवरील	41120.65	0.34	41120.99	7.72
इतर ¹²		24114.50	45836.36	69950.86	13.13
एकूण		485782.24	47160.11	532942.35	100.00

स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23

¹² इतर मध्ये कर्जाची अशी रक्कम, जी राज्य शासनाने परतफेडीचे वेळापत्रक (शेड्यूल) दिले नाही हे दर्शित करतात

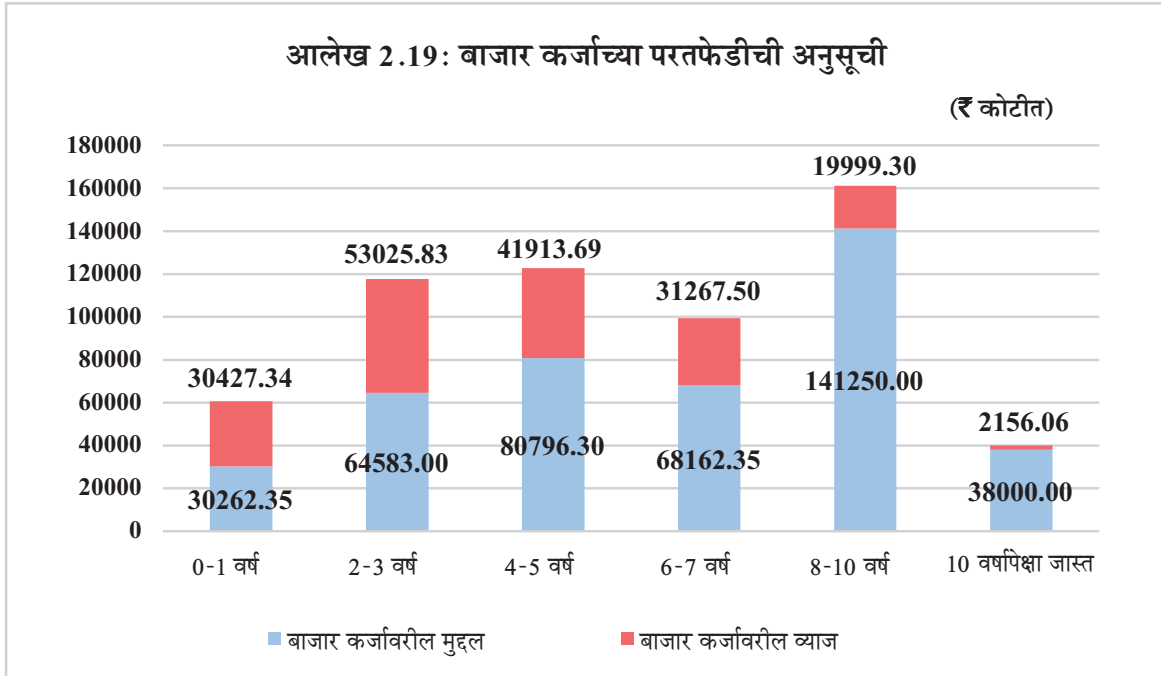
राज्य ऋणाची परिणतता रूपरेषा दर्शविते की 1-3 वर्षे, 4-7 वर्षे आणि 8-10 वर्षे या कालावधीत ऋणाची परतफेड करण्याची राज्याची जबाबदारी अनुक्रमे ₹ 1,11,588.58 कोटी, ₹ 1,64,061.82 कोटी आणि ₹ 1,46,220.10 कोटी असेल जे आलेख 2.18 मध्ये दर्शविले आहे.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23)

थकीत लोक ऋणाची परिणत रूपरेषा दर्शविते की थकीत लोक ऋणापैकी 59.54 टक्के (₹ 2,75,650.4 कोटी) ज्यांचे परिणतता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 4,62,991.49 कोटी) ते पुढील सात वर्षांमध्ये परतफेड करायचे आहेत, त्या कालावधी दरम्यान शासनाच्या अर्थसंकल्पावर भार पडू शकतो. राज्य शासनाला कर्ज परतफेडीचे धोरण विचारपूर्वक आखावे लागेल आणि स्वतःचे कर व करेतर महसुली स्रोत वाढवावे लागतील.

बाजार कर्जाच्या परतफेडीचे वेळापत्रक (मुद्दल व व्याज) आलेख 2.19 व तक्ता 2.32 मध्ये दर्शविले आहे.

(स्रोत: महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-1, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती)

तक्ता 2.32: बाजार कर्जाचे परतफेडीचे वेळापत्रक व बाजार कर्जावरील व्याज

अनु क्र.	परतफेडीचा कालावधी (वर्षे)	(₹ कोटीत)	
		बाजार कर्जाची परतफेड (मुद्दल)	बाजार कर्जाची परतफेड (व्याज)
1	0-1 (2022-23 ते 2023-24)	30262.35	30427.34
2	2-3 - 2024-25 ते 2025-26	64583.00	53025.83
3	4-5 (2026-27 ते 2027-28)	80796.30	41913.69
4	6-7 (2028-29 ते 2029-30)	68162.35	31267.50
5	8-10 (2030-31 ते 2032-33)	141250.00	19999.30
6	10 पेक्षा जास्त	38000.00	2156.06
	एकूण	423054.00	178789.72

स्त्रोत: महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)- I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

वर दर्शविल्याप्रमाणे, राज्याला पुढील तीन आर्थिक वर्षांत म्हणजे 2025-26 पर्यंत ₹ 94,845.35 कोटी बाजार कर्ज आणि ₹ 83,453.17 कोटी व्याजाची परतफेड करावी लागेल. त्यानंतरच्या दोन वर्षांत म्हणजेच 2027-28 पर्यंत ₹ 80,796.30 कोटी मुद्दल आणि ₹ 41,913.69 कोटी व्याज देय असेल. पुढील पाच वर्षांत 2027-28 पर्यंत मुद्दल परतफेड आणि व्याज यांचा वार्षिक खर्च अंदाजे ₹ 60,201.70 कोटी असेल.

2028-29 ते 2032-33 या कालावधीत ₹ 2,09,412.35 कोटींचे बाजार कर्ज आणि ₹ 51,266.80 कोटींचे व्याज देय असेल. म्हणून, राज्याला 2028-29 ते 2032-33 या कालावधीत सरासरी वार्षिक ₹ 52,135.83 कोटींची परतफेड करावी लागेल.

2.7 ऋण शाश्वतता विश्लेषण

राजकोषीय आणि ऋणाच्या मापदंडांच्या आधारे ऋण शाश्वतता विश्लेषण केले गेले आहे: डोमर दृष्टिकोन आणि संबंधित राजकोषीय जबाबदाऱ्या आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन लक्ष्यांसाठी दीर्घ-राजकोषीय मापदंडांचे अनुपालन, विश्लेषण-निष्पत्ती खालील परिच्छेदांमध्ये दिली आहे:

(अ) ऋणाची शाश्वतता म्हणजे काही कालावधीसाठी ऋण-राष्ट्रीय स्थूल उत्पन्न गुणोत्तर स्थिर राखण्यासाठी राज्याची क्षमता म्हणून परिभाषित केली जाते. तक्ता 2.33 मध्ये 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीसाठी स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी, प्रलंबित ऋणाच्या वाढीचा दर, व्याज प्रदाने/महसुली जमा गुणोत्तर आणि राज्याकडे उपलब्ध निव्वळ कर्जानुसार कर्जाच्या बाबतीत राज्य शासनाच्या ऋणाच्या शाश्वततेचे मूल्यमापन केले आहे. ऋण शाश्वतता निर्देशांकातील तफावतीचे विश्लेषण तक्ता 2.33 आणि आलेख 2.20 मध्ये दिले आहे

तक्ता 2.33: ऋण शाश्वतता निर्देशांक आणि कल

	(₹ कोटीत)				
ऋण शाश्वतता निर्देशांक	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
प्रलंबित लोक ऋण ¹³ (वर्षाच्या 31 मार्च रोजी)	335021.53	367548.23*	428481.78#	483035.30#	532942.35
प्रलंबित लोक ऋण वाढीचा दर	0.27	9.71	16.58	12.73	10.33
स्थूल राज्य उत्पन्न	2528854	2657371	2627542	3108022	3527084
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा दर	7.48	5.08	-1.12	18.29	13.48
लोक ऋण/स्थूल राज्य उत्पन्न	13.25	13.83	15.85	15.10	14.72
प्रलंबित लोक ऋणाचा सरासरी व्याजदर ¹⁴ (टक्के)	8.60	8.01	7.82	7.48	6.87
प्रलंबित लोक ऋणावरील व्याज	28764.07	28123.59	31119.91	34080.08	34897.58

¹³ प्रलंबित लोक ऋण म्हणजे शीर्ष 6003-देशांतर्गत ऋण आणि 6004- केंद्र शासनाकडून कर्ज व अग्रिमे या शिर्षाखालील प्रलंबित शिलकीची रक्कम

¹⁴ भरलेले व्याज (लोक ऋणाची आरंभीची शिल्लक + लोक ऋणाची अंतिम शिल्लक / 2) (टक्केवारीत)

31 मार्च 2023 रोजी संपलेल्या वर्षाचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षा अहवाल

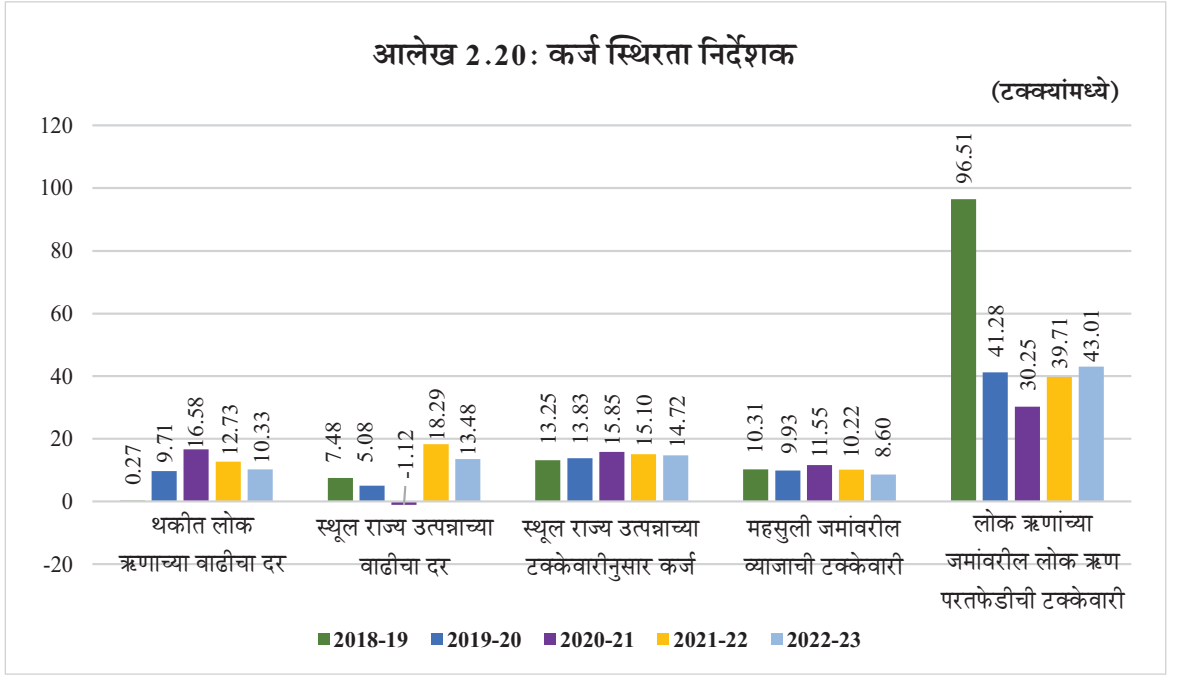
ऋण शाश्वतता निर्देशांक	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
लोक ऋणावरील व्याज प्रदाने वगळता महसुली तूट/आधिक्य	40738.67	11007.96	(-)10021.94	17705.76	32961.11
व्याज प्रदानामुळे महसुली तूट/आधिक्य	11974.60	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47
महसुली जमांमध्ये व्याज प्रदानाची टक्केवारी	10.31	9.93	11.55	10.22	8.6
ऋण परतफेडीची ऋण जमेशी टक्केवारी	96.51	41.28	30.25	39.71	43.01
ऋण परतफेड	25116.50	22868.24	26427.28	35934.66	37665.79
ऋण जमा	26025.21	55395.80	87356.65	90488.18	87572.84
ऋण जमेच्या ¹⁵ टक्केवारीनुसार ऋण विमोचन	207.03	92.05	65.88	77.37	82.86
राज्याला उपलब्ध ¹⁶ निव्वळ ऋण	(-)27855.36	4403.97	29809.46	20473.44	15009.47
ऋण जमेच्या टक्केवारीनुसार उपलब्ध निव्वळ ऋण	(-)107.03	7.95	34.12	22.63	17.14
प्राथमिक तूट	11005.92	(-)20325.46	(-)34588.28	(-)24143.82	(-)25912.71
व्याज विस्तार ¹⁷	(-)1.12	(-)2.93	(-)8.94	10.81	6.61
प्रमाण विस्तार ¹⁸	(-)3752.24	(-)10769.16	(-)38306.27	49431.53	33524.80
ऋण स्थिरीकरण (परिमाण विस्तार+प्राथमिक तूट)	7253.67	(-)31094.62	(-)72894.55	25287.70	7612.09
<p>* केंद्रीय कर्जापोटी भरलेल्या अतिरिक्त हप्त्यावरील ₹ 3.58 कोटींची माफी आणि वित्त मंत्रालय, व्यय विभाग यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे 2013-14 मध्ये समायोजित केलेली ₹ 7.76 कोटींची माफी परत/रद्द केल्यामुळे करण्यात आलेल्या प्रपत्र दुरुस्तीमुळे ₹ 4.18 कोटींच्या झालेल्या वाढीमुळे वित्त लेख्यांमध्ये 2020-21 मध्ये लोक ऋणाची आरंभीची शिल्लक ₹ 3,67, 548.23 कोटीवरून ₹ 3,67,552.41 कोटी अशी (2019-20 ची अंतिम शिल्लक) बदलण्यात आली</p> <p># 2020-21 आणि 2021-22 या वर्षात वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे लागोपाठ प्राप्त झालेले कर्ज या रकमांमध्ये समाविष्ट आहे.</p> <p>स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे</p>					

¹⁵ ऋण विमोचन= मुद्दल + व्याज

¹⁶ राज्य शासनाकडे उपलब्ध निव्वळ ऋण हे लोक ऋणांची परतफेड आणि लोक ऋणावरील व्याज प्रदाने यापेक्षा लोक ऋण जमा जितकी जास्त असेल तेवढे गणले जाते

¹⁷ व्याज विस्तार म्हणजे स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर - व्याज दर

¹⁸ परिमाण विस्तार= (ऋण (आरंभीची शिल्लक) x (स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर - व्याज दर). 2020-21 व 2021-22 या वर्षाकरिता लोक ऋण परिमाणित करताना वस्तू व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे लागोपाठ मिळालेले कर्ज वगळले आहे

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

- घटते ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्नाचे गुणोत्तर स्थिरतेकडे नेणारे मानले जाऊ शकते. ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्नाचे गुणोत्तर 2018-19 मधील 13.25 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 14.72 टक्क्यांपर्यंत वाढले, जे स्थिरतेकडे नेणारे मानले जाऊ शकत नाही. तथापि, 2021-22 मधील 15.10 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये तो किंचित कमी होऊन 14.72 टक्क्यांवर आला. तसेच, ऋण स्थिरीकरणाची स्थिती असे प्रतिपादित करते की प्राथमिक तुटीसह परिमाण विस्तार शून्य असेल तर ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्नाचे गुणोत्तर स्थिर राहिल किंवा अखेरीस ऋण स्थिर होईल. दुसरीकडे, जर परिमाण विस्तारासह प्राथमिक तूट नकारात्मक राहिली, तर ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर वाढेल आणि जर ते सकारात्मक असेल तर ऋण-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर अखेरीस कमी होईल. **तक्ता 2.33** दर्शवितो की 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान, परिमाण विस्तारासह प्राथमिक तूट सकारात्मक होती, जे हे दर्शविते की जर सध्याचा कल पाळला गेला तर ऋण/स्थूल राज्य उत्पन्नाचे गुणोत्तर परिणामतः कमी होईल.
  - प्राथमिक महसुली शिल्लक म्हणजे महसुली जमा आणि प्राथमिक महसुली खर्च यांच्यातील फरक असतो आणि वर्तमान महसुली खर्च भागविल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या महसुली जमेचा शिल्लक व्याज खर्च भागविण्यासाठी पुरेसा आहे की नाही हे दर्शविते. 2022-23 दरम्यान प्राथमिक तूट ₹ 25,912.71 कोटी होती, ज्यावरून प्राथमिक खर्चही कर्जाच्या निधीतून भागवावा लागला हे निदर्शनास येते.
  - व्याज प्रदानांचे महसुली जमेशी असलेले गुणोत्तर हे देखील ऋणाच्या शाश्वततेचे एक चांगले परिमाण आहे. हे गुणोत्तर 2018-19 मधील 10.31 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 8.6 टक्क्यांवर आले.
  - लोक ऋणाच्या परतफेडीची लोक ऋणाच्या जमेशी असलेली टक्केवारी जितकी जास्त तितके उत्पादकतेऐवजी ऋण फेडण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या ऋणाचे प्रमाण जास्त असते. 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत लोक ऋणाच्या परतफेडीचे लोक ऋण जमेशी असलेले गुणोत्तर 96.51 टक्के आणि 43.01 टक्के यादरम्यान होते, म्हणजेच बहुतेक लोक ऋणे पूर्वीच्या ऋणाच्या परतफेडीसाठी वापरली गेली आणि उत्पादनक्षम वापरासाठी कमी शिल्लक राहिली.
- (ब) ई. डी. डोमर [डोमर, 1944] यांच्या अभ्यासाच्या आधारे ऋणाच्या शाश्वततेवर विश्लेषण करण्यात आले. डोमर प्रतिमान (मॉडेल) मध्ये म्हटले आहे की सार्वजनिक कर्जबाजारीपणाची स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक आधार म्हणजे शासकीय कर्जाचे व्याजदर स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वाढीपेक्षा जास्त नसावेत.

व्याजदर, स्थूल राज्य उत्पन्नाचा विकास दर आणि प्राथमिक अर्थसंकल्पीय शिल्लक यावर अवलंबून लोक ऋणाची गतिशीलता खालीलप्रमाणे आहे:

जी-आर (जी-प्रत्यक्ष आर्थिक विकास दर; आर-प्रत्यक्ष व्याज दर)	एस<0 (प्राथमिक तूट)	एस>0 (प्राथमिक आधिक्य)
जी-आर>0 (मजबूत आर्थिक विकास)	स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लोक ऋण शून्यापेक्षा जास्त स्थिर पातळीवर पोहोचले पाहिजे	स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लोक ऋण शून्यापेक्षा कमी स्थिर पातळीवर गेले पाहिजे ज्यामुळे लोक बचत होईल
जी-आर<0 (मंद आर्थिक विकास)	स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लोक ऋण स्थिर पातळीवर न जाता अनिश्चित काळासाठी वाढले पाहिजे,	अपरिभाषित समाधान

महाराष्ट्राच्या बाबतीत वरील निकष लागू करण्याचे परिणाम तक्ता 2.34 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 2.34: डोमर मॉडेलवर आधारित ऋण शाश्वतता विश्लेषण

वर्ष	प्रत्यक्ष वाढ (जी)	प्रत्यक्ष व्याज (आर)	जी-आर (डोमर तफावत)	प्राथमिक तूट (-) / अधिशेष (+) (एस) (₹ कोटींत)	टिप्पणी
2018-19	3.64	4.69	-1.05	11005.92	जी-आर< 0 आणि एस > 0 अपरिभाषित परिस्थिती
2019-20	2.42	2.88	-0.46	-20325.46	जसे जी-आर <0 आणि एस >0; स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लोक ऋण स्थिर पातळीवर न जाता अनिश्चित काळासाठी वाढले
2020-21	-7.30	0.97	-8.27	-34588.28	
2021-22	9.13	1.07	8.06	-24143.82	जी-आर > 0 आणि एस>0 म्हणून; स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लोक ऋण शून्यापेक्षा जास्त स्थिर पातळीवर पोहोचले पाहिजे.
2022-23	6.78	-0.73	7.51	-25913	

स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे व वर्ष 2022-23 चा महाराष्ट्राचा आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल

टीप: वास्तविक विकास दर स्थिर किंमतींवर स्थूल राज्य उत्पन्नासाठी मोजला जातो

वास्तविक व्याज दर हा महागाईसाठी समायोजित केलेला सामान्य व्याजदर आहे (एप्रिल आणि मे 2020 महिन्यांसाठी ग्राहक किंमत निर्देशांक विदाच्या अनुपलब्धतेमुळे 10 महिन्यांचा सरासरी ग्राहक किंमत निर्देशांक घेण्यात आला आहे)

2018-19 ते 2022-23 दरम्यान राज्याने केवळ 2018-19 या कालावधीत प्राथमिक आधिक्याची नोंद केली. 2018-19 ते 2020-21 या कालावधीत जी-आर (डोमर गॅप) नकारात्मक होता, जे स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात सार्वजनिक कर्ज अनिश्चित काळासाठी वाढू शकण्याचे निर्देशक आहे. कोविड-19 महामारीमुळे आलेल्या आर्थिक मंदीमुळे 2020-21 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाची नकारात्मक वाढ झाली होती. 2021-22 आणि 2022-23 दरम्यान अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुत्थानाच्या परिणामी जी-आर (डोमर गॅप) सकारात्मक झाला, त्यामुळे स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात लोक ऋण अखेरीस शून्यापेक्षा जास्त स्थिर पातळीवर विलीन होऊ शकते. तथापि, कर्जाच्या शाश्वततेचे मूल्यमापन करताना लोक लेखा दायित्वे आणि दैवी आपत्ती (फोर्स मॅज्यूर) आणि/किंवा महसुलाचे इतर कोणतेही न शोधलेले नुकसान यासारख्या घटकांचाही विचार करावा लागतो.

(क) मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरण निवेदनात निर्धारित उद्दिष्टांच्या तुलनेत कामगिरीचा तपशील तक्ता 2.35 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.35: निर्धारित उद्दिष्टांच्या तुलनेत साध्याचा तपशील

राजकोषीय मापदंड		मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरण निवेदनामध्ये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत साध्य				
		2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात महसुली तूट (-)/आधिक्य (+)	उद्दिष्ट	(-)0.55	(-)0.68	(-)0.29	(-)0.34	(-)0.68
	साध्य	0.47	(-)0.64	(-)1.57	(-)0.53	(-)0.05
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात राजकोषीय तूट (-)	उद्दिष्ट	(-)1.81	(-)2.07	(-)1.69	(-)2.24	(-)2.50
	साध्य	(-)0.91	(-)2.03	(-)2.72	(-)2.07	(-)1.92
एकूण प्रलंबित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर (टक्केवारीत)	उद्दिष्ट	16.52	15.83	16.15	20.64	18.14
	साध्य	17.27	18.06	20.86	19.51	18.73

स्त्रोत: मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण निवेदन आणि महाराष्ट्रासाठी संबंधित वर्षांचे प्रकटीकरण

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत 2020-21 चा अपवाद वगळता स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट राज्य शासनाने मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण निवेदनामध्ये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या आत होती. राज्य शासन 2018-19 ते 2022-23 दरम्यान 2021-22 वगळता ज्यामध्ये उद्दिष्टे निश्चित केलेली होती, एकाही वर्षात स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात प्रलंबित दायित्वांचे उद्दिष्ट पूर्ण करू शकले नाही

महसुली जमेच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात वचनबद्ध खर्च 2021-22 मधील 59.42 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 54.64 टक्क्यांपर्यंत घटला. तथापि, 2020-21 चा अपवाद वगळता तो सातत्याने 50 टक्के ते 60 टक्क्यांच्या दरम्यान राहून, 66.32 टक्क्यांवर पोहोचला, त्यामुळे ऋण फेडण्यासह अन्य कारणांसाठी महसुली स्रोतांची मर्यादित उपलब्धता दिसून येते.

राजकोषीय शाश्वतता जोखीम:

- ऋण स्थिरीकरण निर्देशांक सध्या निर्णायक चढत्या श्रेणी ऐवजी स्थिर असल्याचे दिसून येते. परिमाण विस्तार आणि प्राथमिक तूट यांचा समावेश असलेल्या कर्ज स्थिरीकरण निर्देशांकात (2019-21) घट झाली आणि त्यानंतर महामारीनंतरच्या वर्षात हळूहळू वाढ दिसून आली. तथापि, कर्ज स्थिरीकरणासाठी अद्याप ही स्थिती स्थिर अवस्थेत पोहोचलेली नाही. शिवाय, महामारीनंतर स्थूल राज्य उत्पन्नाला लोक ऋण आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या एकूण दायित्वात झालेली सुधारणा सूचित करते की कर्जाची स्थिती खराब झालेली नाही, परंतु ती अद्याप अशा उंबरठ्यावर पोहोचलेली नाही जिथे असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की कर्ज स्थिरीकरण वाढीच्या मार्गावर आहे.
- जरी 2022-23 या वर्षाचे प्रलंबित कर्ज मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरणानुसार केलेल्या अंदाजाच्या जवळपास राहिले असले तरी सांकेतिक (नॉमिनल) स्थूल राज्य उत्पन्न प्रक्षेपित पातळीवर पोहोचू शकले नाही. त्यामुळे, एकूण प्रलंबित दायित्वाची स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरासाठी निश्चित केलेली उद्दिष्टे राज्याला साध्य करता आली नाहीत.

2.7.1 कर्जाऊ निधीचा उपयोग

कर्जाऊ निधीचा उपयोग आदर्शपणे भांडवल निर्मिती आणि विकास कामांसाठी केला पाहिजे. सध्याचा वापर भागविण्यासाठी आणि प्रलंबित कर्जावरील व्याजाची परतफेड करण्यासाठी कर्जाऊ निधीचा वापर करणे शाश्वत नाही. कर्जाऊ निधीचा वापर तक्ता 2.36 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.36 : कर्जाळ निधीचा उपयोग

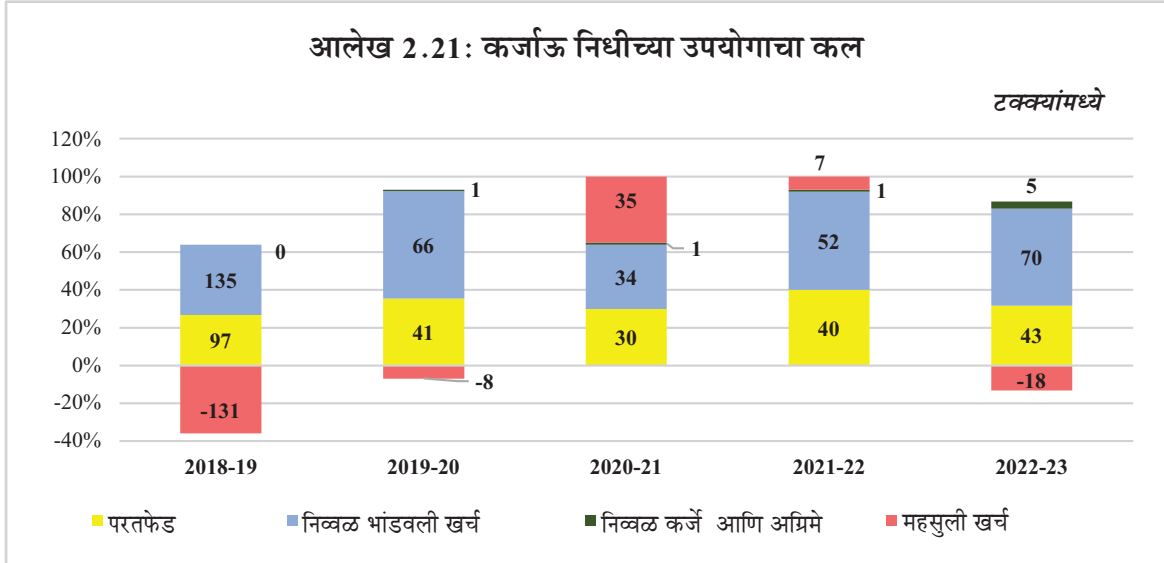
(₹ कोटीत)

वर्ष		2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
एकूण कर्जे	2	26025.21	55395.8	87356.65	90488.18	87572.84
परतफेड	3	25116.49	22868.24	26427.28	35934.66	37665.79
निव्वळ भांडवली खर्च	4	35049.05	36415.57	29686.70	46670.39	61643.61
निव्वळ ऋण आणि अग्रिमे	5	59.12	354.99	729.50	1257.15	4021.79
महसुली खर्चाचा काही भाग निव्वळ उपलब्ध ऋणातून भागला	6=2-3-4-5	(-) 34199.45	(-) 4243	30513.17	6625.98	(-)15761.24

कंसातील आकडे एकूण कर्जांची टक्केवारी दर्शवितात
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

राज्य शासनाचा महसुली खर्च भागविण्यासाठी महसुली जमा पुरेशा नव्हत्या. म्हणून, शासन महसुली खर्च भागविण्यासाठी कर्जावर अवलंबून राहिले. पंधराव्या वित्त आयोगानुसार, महसुली तूट कमी करण्यासाठी आणि अखेरीस दूर करण्यासाठी आणि सर्व कर्जे भांडवली खर्चासाठी वापरण्यास सक्षम करण्यासाठी राज्यांना महसुली तूट अनुदान दिले जात आहे. वित्त आयोगाच्या कालावधीच्या दुसऱ्या वर्षात म्हणजेच 2022-23 मध्ये राज्य शासनाने आपली महसुली तूट लक्षणीयरित्या 2021-22 मधील ₹ 16,374.32 कोटींवरून ₹ 1,936.47 कोटीपर्यंत कमी केली.

कर्ज म्हणून घेतलेल्या निधीच्या वापराचा कल आलेख 2.21 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2.7.2 हमीची स्थिती - आकस्मिक दायित्वे

ज्या कर्जदारासाठी हमी देण्यात आली आहे त्या कर्जदाराने कसूर केल्यास राज्याच्या एकत्रिकृत निधीवरील दायित्वे म्हणजे हमी होय.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293 नुसार राज्य शासनाकडून हमी देण्याची मर्यादा राज्य विधिमंडळाने निश्चित करणे आवश्यक आहे. तथापि, राज्य विधिमंडळाने अद्याप कोणतीही मर्यादा निश्चित केलेली नाही. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये सुद्धा राज्य शासनाद्वारे देण्यात येणाऱ्या हमी निश्चित करण्याची कोणतीही तरतूद नाही. राज्याने दिलेली एकूण हमी, जी 31 मार्च 2023 पर्यंत प्रलंबित होती, ती ₹ 49,632.84 कोटी होती (मुद्दल: ₹ 44,197.59 कोटी; व्याज: ₹ 5,435.25 कोटी). 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीतील प्रलंबित हमीचा सारांश तक्ता 2.37 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.37 : 2018-19 ते 2022-23 दरम्यान दिलेली हमी

(₹ कोटीत)

हमी	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
व्याजासह हमी दिलेली कमाल रक्कम [§]	38378.26	58661.22	85717.46	81751.13	81751.13
व्याजासह प्रलंबित हमीची संख्या	25134.86	41179.07 [@]	41579.94 [@]	51263.35	49632.84
प्रलंबित हमी/महसुली जमा (टक्के)	9.01	14.58	15.43	15.38	12.23
प्रलंबित हमी/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	0.98	1.51	1.53	1.60	1.41

[§] टीप: राज्य शासनाने दिलेल्या हमीसाठी कोणतीही मर्यादा निश्चित केलेली नाही.
[@] चुकीच्या वर्गीकरणाच्या दुरुस्तीमुळे (वित्त विभागाकडून प्राप्त विवरणपत्रानुसार) मागील वर्षीच्या तुलनेत वेगळे
 स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

हमी अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार राज्य शासनाकडून 2022-23 दरम्यान ₹ 14,200 कोटींची हमी दिली गेली जे तक्ता 2.38 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.38 : 2022-23 दरम्यान दिलेली हमी

हमी क्रमांक	राज्य शासनाच्या हमीवर कर्ज प्राप्त झालेल्या संस्थांची नावे	कर्ज पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थेचे नाव	एकूण हमी रक्कम (₹ कोटीत)	मुदत	टिप्पणी
1/2022-23	मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण	रूरल इलेक्ट्रिफिकेशन कॉर्पोरेशन लि.	12000.00	एक वर्षासाठी वैध आहे	हमी शुल्क माफ
2/2022-23	मुंबई मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन लि.	पॉवर फायनान्स कॉर्पोरेशन लि. नवी दिल्ली	2200.00	लेटर ऑफ कम्फर्ट	
एकूण			14,200.00		

स्रोत: विधिमंडळात सादर केलेले हमी विवरणपत्र.

शासकीय हमी अधिनियम, 1977 अन्वये काही सहकारी संस्था वगळता देण्यात येणाऱ्या हमीसाठी शासन वार्षिक 20 पैसे ते ₹ 2 प्रति ₹ 100 पर्यंत हमी शुल्क आकारेल. 2022-23 दरम्यान राज्य शासनाला हमी शुल्कापोटी ₹ 1,588.71 कोटी प्राप्त झाले, जे 01 एप्रिल 2022 पर्यंतच्या प्रलंबित हमी रकमेच्या 3.10 टक्के (₹ 51,263.35 कोटी) होते. वसूल करावयाच्या ₹ 2,869.70 कोटींच्या हमी शुल्कापैकी 2022-23 या वर्षात ₹ 1,588.71 कोटी प्राप्त झाले, तर प्राय (रीसीव्हेबल) ₹ 1,280.99 कोटी शिल्लक आहेत.

2022-23 दरम्यान कोणतीही हमी देण्यात आली नाही. तथापि, 2013-14 मध्ये आवाहीत (इनव्होक) केलेल्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ मर्यादितच्या संदर्भात, राज्य शासनाने अद्याप ₹ 20.26 कोटींची हमी देणे बाकी आहे.

2.7.3 रोख शिलकीचे व्यवस्थापन

भारतीय रिझर्व्ह बँकेसोबत झालेल्या करारानुसार राज्य शासनाला किमान ₹ 5.58 कोटी दैनंदिन रोख रक्कम बँकेत शिल्लक ठेवावी लागते. जर कोणत्याही दिवशी शिल्लक, मान्य किमान शिलकीच्या खाली आली तर कमतरतेची भरपाई वेळोवेळी सामान्य अर्थोपाय अग्रिमे/विशेष अर्थोपाय अग्रिमे/अधिकर्ष घेऊन केली जाते. 1 एप्रिल 2022 रोजी राज्य शासनाला सामान्य अर्थोपाय आणि अग्रिमांच्या कर्जाची मर्यादा ₹ 4,686 कोटी होती जी 31 मार्च 2023 पर्यंत कायम राहिली. 2022-23 मध्ये ₹ 7,129.25 कोटींच्या विशेष अर्थोपाय अग्रिमांचा लाभ सहा वेळा (मे 2022) घेण्यात आला. वर्ष 2022-23 दरम्यान ₹ 1.55 कोटींची रक्कम अर्थोपाय अग्रिमावरील व्याजापोटी समायोजित करण्यात आली.

31 मार्च 2023 रोजी संपलेल्या वर्षाचा राज्य वित्तव्यवस्था लेखापरीक्षा अहवाल

राज्य शासनाने आपली अतिरिक्त रोख शिल्लक भारत सरकारच्या अल्प आणि दीर्घकालीन रोखे आणि कोषागार देयकांमध्ये गुंतविली. अशा गुंतवणुकीतून मिळणारा नफा शीर्ष '0049-व्याज जमा' याखाली जमा केला जातो. रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक तक्ता 2.39 आणि तक्ता 2.40 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.39: रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक

(₹ कोटीत)

	01 एप्रिल 2022 रोजी आरंभीची शिल्लक	31 मार्च 2023 रोजी अखेरची शिल्लक
ए. सर्वसाधारण रोख शिल्लक		
कोषागारांमधील रोख	0.04	0.04
भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडील ठेवी	134.14	(-)12637.29
पारगमनातील वित्त प्रेषण - स्थानिक	66.26	65.98
एकूण	200.44	(-)12571.27
रोख शिल्लक गुंतवणूक खात्यात गुंतवणुकी	22109.76	32785.36
एकूण (ए)	22310.20	20214.09
बी. इतर रोख रकमा आणि गुंतवणूक		
विभागीय अधिकारी उदाहरणार्थ सार्वजनिक बांधकाम, वन अधिकारी यांच्याकडील रोख	245.74	431.97
विभागीय अधिकाऱ्यांकडे आकस्मिक खर्चासाठी स्थायी अग्रिमे	0.67	0.67
निश्चित केलेल्या निधीत गुंतवणूक	55135.68	60843.98
एकूण (बी)	55382.09	61276.62
एकूण (ए+बी)	77692.29	81490.71
प्राप्त झालेले व्याज	4994.98	5790.48[@]
[@] कर्ज निवारण निधी गुंतवणुकीवर (नियमित गुंतवणुकीसह पुनर्गुंतवणूक) 2022-23 मध्ये वसूल झालेले ₹ 4,291.50 कोटी व्याज. म्हणून मुख्य शीर्ष 0049 गौण शीर्ष 110 - रोख शिल्लक ₹ 1,498.98 कोटींच्या गुंतवणुकीवर वसूल व्याज अंतर्गत समाविष्ट नाही		
स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2022-23		

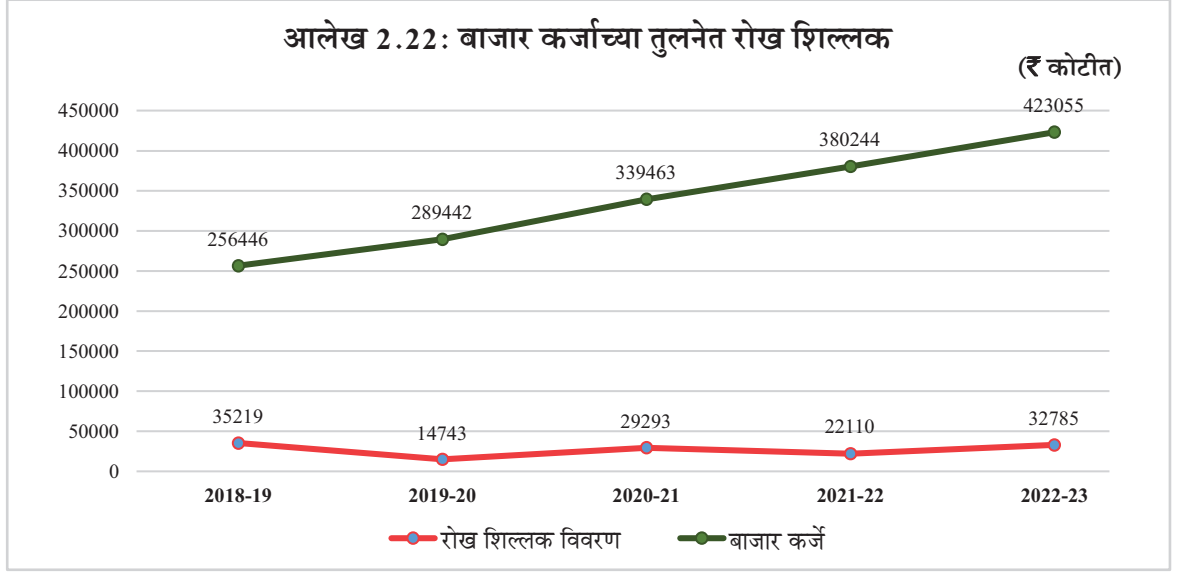
तक्ता 2.40: रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखे (मुख्यशीर्ष-8673)

(₹ कोटीत)

वर्ष	आरंभीची शिल्लक	अखेरची शिल्लक	वाढ (+)/घट (-)	प्राप्त व्याज
2018-19	58373.60	35218.99	(-)23154.61	3032.19
2019-20	35218.99	14743.48	(-)20475.51	2065.37
2020-21	14743.48	29293.49	14550.01	977.12
2021-22	29293.49	22109.76	(-)7183.73	1191.16
2022-23	22109.76	32785.36	10675.60	1498.98
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे				

राज्य शासनाच्या चालू वर्षाच्या अखेरीस ₹ 81,490.71 कोटींच्या रोख शिल्लक रकमेत गेल्या वर्षीच्या तुलनेत 4.89 टक्क्यांनी (₹ 3,798.42 कोटी) वाढ दिसून आली. वरीलपैकी ₹ 32,785.36 कोटी रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यामध्ये ठेवण्यात आले होते आणि त्यावर वर्षभरात ₹ 1,498.98 कोटी व्याज प्राप्त झाले. तसेच, कर्ज कमी किंवा टाळणे याकरिता विनियोग करण्यासाठी असलेल्या कर्ज निवारण निधीत ₹ 60,004.03 कोटींची गुंतवणूक करण्यात आली, ज्यावर ₹ 4,291.50 कोटींचे व्याज प्राप्त झाले. या निधीवर प्राप्त होणारे व्याज परत निधीमध्ये जमा केले जाते.

राज्य शासनाची 31 मार्च 2023 रोजीची सर्वसाधारण रोख शिल्लक ₹ 20,214.09 कोटी होती, जी राज्य शासनाच्या (₹ 4,73,922.42 कोटी) वर्षभरातील एकूण खर्चाच्या 4.27 टक्के होती.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

राज्याची 2018-19 ते 2022-23 या कालावधी दरम्यानची एकूण रोख शिल्लक गुंतवणूक आणि बाजार कर्जाबाबतची तुलना आलेख 2.22 मध्ये केलेली आहे. बाजार कर्जे उच्च व्याज दरावर घेण्यात आले. तथापि, कोषागारे देयकांमधील गुंतवणुकीवर कमी दराने व्याज प्राप्त झाले.

2.8 निष्कर्ष

- महसुली जमा 2018-19 मधील ₹ 2,78,996.27 कोटींवरून 45.41 टक्क्यांनी वाढून 2022-23 मध्ये 9.81 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वाढीच्या दराने ₹ 4,05,677.93 कोटी इतकी वाढली. 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये महसुली जमांमध्ये 21.71 टक्क्यांनी वाढ झाली. 2022-23 दरम्यान महसुली जमांचा एक लक्षणीय हिस्सा (73 टक्के) राज्याच्या स्वतःच्या स्रोतांमधून आला, तर केंद्रीय कर हस्तांतरण आणि सहाय्यक अनुदान यांनी एकत्रितपणे 27 टक्के अंशदान दिले.
- 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 दरम्यान स्वतःच्या कर महसुलात ₹ 56,559.18 कोटींची (25.60 टक्के) वाढ झाली, करेतर महसूल ₹ 2,530.29 कोटींनी (13.11 टक्के) कमी झाला आणि केंद्रीय कर आणि शुल्कांमध्ये राज्याचा हिस्सा ₹ 5,682.91 कोटींनी (10.46 टक्के) वाढला, तर भारत सरकारकडून प्राप्त होणार्या सहाय्यक अनुदानात ₹ 12,654.56 कोटींनी (32.65 टक्के) वाढ झाली.
- महसुली खर्च (₹ 4,07,614.40 कोटी) महसुली जमांपेक्षा (₹ 4,05,677.93 कोटी) ₹ 1,936.47 कोटींनी अधिक झाल्याच्या परिणामी महसुली तूट निर्माण झाली. तथापि, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की राज्य महसुली तूट 2021-22 मधील ₹ 16,374.32 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 1,936.47 कोटीपर्यंत खाली आणु शकली.
- राज्याचा एकूण खर्च 2018-19 मधील ₹ 3,03,615.89 कोटींवरून 2022-23 मध्ये ₹ 4,73,922.42 कोटी इतका वाढला. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात एकूण खर्च 2018-19 मधील 12.01 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 13.44 टक्के इतका वाढला.
- 2022-23 दरम्यान महसुली खर्च एकूण खर्चाच्या 86.01 टक्के होता. महसुली खर्चाचा वाढीचा दर 2021-22 मधील 12.58 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 16.57 टक्क्यांवर पोहोचला होता. महसुली लेख्यांमध्ये राज्य शासनाच्या वचनबद्ध खर्चात व्याज प्रदाने, वेतन व मजुरीवरील खर्च आणि निवृत्ती वेतन यांचा समावेश आहे. राज्याच्या महसुली खर्चात वचनबद्ध खर्चाचा हिस्सा 54.38 टक्के होता. अर्थसहाय्यवरील खर्च 2021-22 मधील ₹ 29,137.20 कोटींवरून 48.12 टक्क्यांनी विचारात घेण्याएवढा वाढून 2022-23 मध्ये ₹ 43,158.37 कोटी झाला होता. चालू वर्षात महसुली खर्चात अर्थसहाय्याचा हिस्सा 10.59 टक्के होता.

- भांडवली खर्च (₹ 61,643.61 कोटी) एकूण खर्चाच्या 13 टक्के होता. 2021-22 च्या तुलनेत 2022-23 मध्ये भांडवली खर्चात 32.08 टक्के (₹ 14,973.22 कोटी) वाढ झाली होती. 2022-23 मधील एकूण ₹ 61,643.61 कोटीच्या भांडवली खर्चापैकी ₹ 25,795.11 कोटी (41.85 टक्के) रस्ते आणि पुलांवर खर्च करण्यात आले. पाटबंधारे आणि पूर नियंत्रण कामांसाठी ₹ 11,119.23 कोटी (18.04 टक्के), तर त्याखालोखाल कृषी आणि संलग्न सेवांसाठी ₹ 7,252.92 कोटी (11.77 टक्के) खर्च करण्यात आले.
- 31 मार्च 2023 पर्यंत राज्य शासनाने वैधानिक महामंडळे, ग्रामीण बँका, संयुक्त स्टॉक कंपन्या आणि सहकारी संस्थांमध्ये ₹ 2,07,442.12 कोटींची गुंतवणूक केली (तक्ता 2.22) 2022-23 यावर्षात या गुंतवणुकीवर सरासरी परतावा 0.02 टक्के होता, तर शासनाने त्यांच्या कर्जावर सरासरी 6.58 टक्के व्याज दिले होते.
- राज्याचे थकित कर्ज (राजकोषीय दायित्व) 2018-19 मधील ₹ 4,36,781.94 कोटींवरून 2022-23 च्या शेवटी ₹ 6,60,753.73 कोटी अशी वाढ झाली. 2022-23 दरम्यान थकीत कर्जाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाचे 18.73 टक्के गुणोत्तर हे राजकोषीय व्यवस्थापन आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाने निर्धारित केलेल्या मर्यादेपेक्षा (18.14 टक्के) अधिक होते.
- राजकोषीय तूट मागील वर्षाच्या तुलनेत मुख्यत्वे भांडवली खर्चात वाढ झाल्याने ₹ 3,300.01 कोटींनी वाढली. राजकोषीय तुटीच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात निव्वळ भांडवली खर्च 2021-22 मधील 72.58 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 91.19 टक्क्यांपर्यंत वाढला, जो हे दर्शविते की कर्जाचा मोठा भाग भांडवली खर्चासाठी वापरला गेला. राज्याला 2022-23 मध्ये राजकोषीय तूट 3.5 टक्क्यांच्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत 1.92 टक्क्यांवर आणण्यात यश आले.
- प्रलंबित लोक ऋणाची परिणत रूपरेषा हे दर्शविते की एकूण प्रलंबित लोक ऋणाच्या 51.34 टक्के (₹ 2,37,685.22 कोटी) ज्यासाठी परिणत तपशील उपलब्ध आहे (₹ 4,62,991.49 कोटी) पुढील सात वर्षांत परतफेड करावयाची आहे, ज्यामुळे त्या कालावधीत शासकीय अर्थसंकल्पावर ताण येऊ शकतो.
- कर्ज स्थिरता निर्देशक सध्या निर्णायक चढत्या श्रेणीऐवजी स्थिर आहे. महामारीनंतर स्थूल राज्य उत्पन्नावरील लोक ऋण आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या एकूण दायित्वात झालेली सुधारणा सूचित करते की कर्जाची स्थिती खराब झालेली नाही, परंतु ती अद्याप अशा उंबरठ्यावर पोहोचलेली नाही जिथे असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की कर्ज स्थिरीकरण वाढीच्या मार्गावर आहे.

2.9 शिफारशी

- (i) शासनाने महसुली आधिक्याच्या स्थितीकडे वाटचाल करण्यासाठी कर आणि करेतर स्रोतांच्या माध्यमातून अतिरिक्त संसाधने सुसज्ज करण्याचा विचार करावा.
- (ii) शासनाने गुंतवणुकीतील पैशाला चांगले मूल्य मिळावे यासाठी पावले उचलावीत. अन्यथा, जास्त किमतीने घेतलेला कर्जाऊ निधी कमी आर्थिक परतावा देणाऱ्या प्रकल्पांमध्ये गुंतविणे सुरुच राहिल.
- (iii) राज्य शासनाने दीर्घकालीन राजकोषीय स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी कर्जाच्या पातळीवर संनियंत्रण आणि व्यवस्थापन करणे, खर्चाचे तर्कशुद्धीकरण करणे, अधिक स्रोतांचा शोध घेणे, महसुली आधार वाढविणे आणि महसुली उत्पन्न देणाऱ्या मालमत्तेत गुंतवणूक करण्यासाठी उपचारात्मक उपाययोजनांचा अवलंब करावा.